

Gołąb-Kowalska, Jolanta

Tajne nauczanie w okresie okupacji niemieckiej na terenie Nowego Sącza w latach 1939-1945 : weryfikacja i wyniki tajnego nauczania na ziemi sądeckiej w 1945 roku

Studia Redemptorystowskie nr 8, 19-63

2010

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Jolanta Gołąb-Kowalska
WSP – Nowy Sącz

**TAJNE NAUCZANIE W OKRESIE OKUPACJI
NIEMIECKIEJ NA TERENIE NOWEGO SĄCZA
W LATACH 1939–1945. WERYFIKACJA I WYNIKI
TAJNEGO NAUCZANIA NA ZIEMI SĄDECKIEJ
W 1945 ROKU**

Artykuł ma na celu ukazanie początków i przebiegu tajnego nauczania na terenie miasta Nowego Sącza. Omawiam w nim tworzenie się tajnych kompletów, rozmiary, zasięg ilościowy i jakościowy tajnego nauczania w tym mieście. Opiszę także weryfikację i wyniki tajnego nauczania na ziemi sądeckiej, uwzględniając w małym stopniu informacje dotyczące Nowego Sącza. Nie mogłam ich przedstawić obszernie, ponieważ materiały źródłowe, opracowania monograficzne i artykuły zawierają skąpe dane na ten temat. Dlatego informacje te ukażą na tle wyników tajnego nauczania z ziemi sądeckiej. Uznałam za stosowne przedstawienie w artykule działalności Zofii Oleksy i innych nauczycieli z gminy Ujanowice w tajnym nauczaniu. W 1939 roku miejscowość ta należała do powiatu nowosądeckiego, tamtejsi nauczyciele nauczali w Nowym Sączu, a także na terenie innych miejscowości ziemi sądeckiej.

Do napisania artykułu skłoniła mnie również i ta okoliczność, że z dnia na dzień ubywa uczestników tajnego nauczania w Nowym Sączu, wobec czego zmniejsza się szansa opracowania tego tematu w przyszłości. Dla badaczy tajnego nauczania pozostają tylko znikome źródła w archiwach. Trudnym zadaniem było dotarcie do osób uczestniczących w tajnym nauczaniu na ziemi sądeckiej w celu zdobycia cennego materiału źródłowego i przeprowadzenia wywiadów.

Podstawową bazę źródłową artykułu stanowią materiały zgromadzone w Archiwum Związku Nauczycielstwa Polskiego w Oddziale Miejskim w Nowym Sączu, materiały archiwum klasztoru siostr niepokalanek w Nowym Sączu oraz Archiwum Państwowego w Krakowie, oddział w Nowym Sączu. Skorzystałam także z informacji zawartych w teczce akt osobowych

w archiwum II Liceum Ogólnokształcącego im. Marii Konopnickiej w Nowym Sączu w celu przedstawienia działalności Marii Flis, Zofii Flis i Wandy Flis. Dla ukazania działalności Zofii Oleksy w tajnym nauczaniu przydatne okazały się materiały z archiwum parafialnego w Żmiącej. Wiele dodatkowych wiadomości oraz danych źródłowych udało się odnaleźć przede wszystkim w lokalnych archiwach w Nowym Sączu. Pozostawiłam sygnatury obowiązujące w momencie przeprowadzenia przeze mnie w latach 1998–1999 kwerendy, ponieważ w dużej części są one aktualne. W 2009 roku przeprowadziłam także kwerendę Zespołu Badawczego do Dziejów Oświaty w latach okupacji hitlerowskiej (1939–1945) w Archiwum Nauki PAN i PAU w Krakowie. Dzięki temu zbadałam stosunek władz niemieckich do uczestnictwa Marii Flis w tajnym nauczaniu. Podczas kwerendy odnalazłam też cenne informacje o udziale Alfonsa Garguli w tajnym nauczaniu w II Państwowym Liceum i Gimnazjum w Nowym Sączu.

Niezwykle cenne były dla mnie w ustaleniach szczegółowych różne opracowania, monografie miast i artykuły naukowe z „Roczników Sądeckich”, „Almanachów Sądeckich” i „Roczników Komisji Nauk Pedagogicznych” oraz słowniki biograficzne. Niezbędnym uzupełnieniem bazy źródłowej były artykuły z „Gazety Krakowskiej”, „Dziennika Polskiego”, „Dunajca – Tygodnika PZPR”, zgromadzone w zasobach Sądeckiej Biblioteki Publicznej im. Józefa Szujskiego w Nowym Sączu. Artykuły te omawiały życiorysy nauczycieli prowadzących tajne nauczanie. Okazały się przydatne w niewielkiej części, szczególnie przy przedstawieniu działalności tych osób. Uzupełnieniem źródeł archiwalnych i wielu opracowań monograficznych były wywiady przeprowadzone przeze mnie z uczestnikami tajnego nauczania. Po przeprowadzeniu wywiadu z ks. Franciszkiem Bargłem w 1999 roku, a także dzięki cennym informacjom zawartym w publikacji Jana Preisnera SJ pt. *Jezuici w Nowym Sączu przy kościele Świętego Ducha* (wydanej w 2003 roku) możliwe stało się szerokie ukazanie przebiegu tajnego nauczania w Wyższym Studium Teologicznym na terenie klasztoru ojców jezuitów.

Polskie ziemie zachodnie i północne, zajęte przez Wehrmacht po 1 września 1939 roku, zostały włączone do III Rzeszy dekretem Adolfa Hitlera z 28 października 1939 roku. Były to: Górny Śląsk, Pomorze, Wielkopolska, znaczna część województwa łódzkiego (z miastem Łodzią włącznie), północne Mazowsze, przylegające do tych terenów niektóre powiaty województw białostockiego, kieleckiego, krakowskiego, warszawskiego. Na mocy dekretu Hitlera z 12 października 1939 roku utworzono

Generalne Gubernatorstwo z obszaru Polski środkowej, głównie z województw krakowskiego, kieleckiego, lubelskiego i warszawskiego. Umożliwiło to okupantowi rozbudowanie aparatu terroru. Agresja Niemiec hitlerowskich na Polskę spowodowała także całkowitą dezorganizację życia publicznego, w tym systemu oświaty i wychowania¹.

Polityka okupanta i jej realizacja była różna w utworzonych pięciu dystryktach i powiatach Generalnego Gubernatorstwa. Podstawowym celem okupanta była szybka i całkowita germanizacja, którą rozpoczął na ziemiach wcielonych do Rzeszy już w pierwszych dniach września 1939 roku falą bezprzykładnego terroru. W Generalnym Gubernatorstwie zalecano dwie drogi postępowania: utrzymanie niskiego poziomu kultury i ograniczenie życia kulturalnego do minimum. Początkowa koncepcja całkowitego zniszczenia kulturalnego dziedzictwa Polaków i ich zagłady, a potem zgermanizowania tych terenów ustąpiła miejsca idei wyciągnięcia z nich możliwie największych korzyści na rzecz Rzeszy. W opracowaniu pt. *Kultura walcząca 1939–1945. Z dziejów kultury polskiej w okresie wojny i okupacji* zostało zawarte przemówienie Hansa Franka z 6 listopada 1940 roku. W tym dniu generalny gubernator mówił do współpracowników: „Kraj ten powołany jest do spełnienia roli rezerwuaru robotników na wielką skalę. Mamy tu jedynie gigantyczny obóz pracy, w którym wszystko, co oznacza siłę i samodzielność, jest w rękach Niemców”².

Natomiast szkolną politykę okupanta w Generalnym Gubernatorstwie wytyczyło kilka podstawowych dokumentów. 31 października 1939 roku Hans Frank wydał rozporządzenie o szkolnictwie na podległym sobie obszarze. Był to ważny akt prawny władz okupacyjnych, normujący ogólnie sytuację szkolnictwa polskiego. W dokumencie usankcjonowano podział szkolnictwa według narodowości uczniów („dzieci narodowości niemieckiej uczęszczać mogą tylko do szkół niemieckich, dzieci polskie tylko do szkół polskich”). Na określonych zasadach powoływano szkoły niemieckie. Zezwolono na działalność polskich szkół powszechnych i zawodowych.

¹ M. Walczak, *Działalność oświatowa i martyrologia nauczycielstwa polskiego 1939–1945*, Wrocław 1987, s. 30–47; tenże, *Ludzie nauki i nauczyciele polscy podczas II wojny światowej. Księga strat osobowych*, Warszawa 1995, s. 19, 57.

² Szerzej o tym: M. Walczak, *Szkolnictwo wyższe i nauka polska w latach wojny i okupacji 1939–1945*, Wrocław 1978, s. 24–45; E.C. Król, *Polityka hitlerowska wobec szkolnictwa polskiego na terenie Generalnej Guberni 1939–1945*, Warszawa 1979, s. 23; W. Głębocki, K. Mórański, *Kultura walcząca 1939–1945. Z dziejów kultury polskiej w okresie wojny i okupacji*, Warszawa 1985, s. 15–17, 33–34. Por. J. Semelin, *Bez broni przeciw Hitlerowi. Opór cywilny w Europie w latach 1939–1945*, Lublin 2001, s. 37–42, 211.

Używanie nazwy „gimnazjum” i „liceum” zostało zabronione³. Założenia edukacyjne okupanta w stosunku do Polaków przewidywały uruchomienie tylko niektórych szkół zawodowych, przy czym kształcenie miało trwać krótko i mieć ograniczony zakres, zaś niemiecka gospodarka wojenna wymagała wysoko kwalifikowanych fachowców, zwłaszcza w specjalnościach technicznych⁴. Żywiłowe uruchomienie tak szkolnictwa powszechnego, jak i średniego dotyczyło przede wszystkim terenów, które z dniem 26 października 1939 roku weszły w skład Generalnego Gubernatorstwa. Na obszarze włączonym do Rzeszy sytuacja była zupełnie inna, chociaż również zróżnicowana. Proces germanizacji rozpoczął się tu od natychmiastowej likwidacji szkolnictwa średniego i częściowo szkolnictwa powszechnego⁵.

Ziemia sądecka, a w szczególności miasto Nowy Sącz, była przez cały okres okupacji ośrodkiem działania polskiego ruchu oporu. Terror hitlerowski na terenie Nowego Sącza szybko przybrał duże rozmiary i drastyczne formy – w porównaniu z innymi rolniczymi obszarami Generalnego Gubernatorstwa. Paraliżował działalność podziemną i samoobronę społeczeństwa, zwiększał stopień martyrologii miejscowej ludności. Między 6 a 10 listopada 1939 roku aresztowano w Nowym Sączu wiele znanych osób z inteligencji. 19 listopada 1939 roku dokonano pierwszych egzekucji zbiorowych wśród sądeczan⁶.

1. Początki tajnego nauczania w Nowym Sączu w latach 1939–1940

Terror okupanta w stosunku do ludności Nowego Sącza i całej ziemi sądeckiej odczuwało także nauczycielstwo sądeckie. Wielu nauczycieli bezpłatnie nauczających przed wybuchem II wojny światowej i w czasie okupacji przewodziło w szkolnictwie w Nowym Sączu. Zginęli w obozach koncentracyjnych lub zostali rozstrzelani przez gestapo. Pierwszymi na-

³ E.C. Król, *Polityka hitlerowska...*, dz. cyt., s. 23, 27; S. Piotrowski, *Dziennik Hansa Franka*, Warszawa 1950, s. 396. Pełny tekst rozporządzenia opublikowano w „Verordnungsblatt des Generalgouverneurs für besetzten polnischen Gebiete” z 2 listopada 1939 roku, nr 3.

⁴ M. Walczak, *Ludzie nauki...*, dz. cyt., s. 46.

⁵ Szerzej o tym: J. Krasuski, *Szkolnictwo i oświata w Polsce w latach 1939–1945*, Kielce 1975, s. 6–9, oraz tenże, *Tajne szkolnictwo polskie w okresie okupacji hitlerowskiej 1939–1945*, Warszawa 1977, s. 33.

⁶ K. Stembrowicz, *Spółczesność Sądeczyczyny w czasie okupacji hitlerowskiej*, w: *Okupacja w Sądeczyczynie 1939–1945. Materiały na Seminarium w Nowym Sączu*, red. J. Berghausen, Nowy Sącz 1974, s. 188; tenże, *Spółczesność Sądeczyczyny w czasie okupacji hitlerowskiej*, w: *Okupacja w Sądeczyczynie. Praca zbiorowa*, red. J. Berghausen, Warszawa 1979, s. 211–214.

uczycielami aresztowanymi w październiku 1939 roku byli Jakub Bodziony, kierownik szkoły w Chełmcu, oraz Aleksander Jankowski, kierownik szkoły w Gołkowicach. 11 listopada 1939 roku zostali uwięzieni: Franciszek Wzorek, dr Tadeusz Mączyński i dyrektor Jan Göttman⁷. Pierwszą rodziną nauczycielską w Nowym Sączu dotkniętą przez terror okupanta byli Moszyccy: końcem listopada 1940 roku Maria Moszycka wraz z synem została aresztowana przez gestapo, które chciało wymusić od nich zeznania dotyczące organizacji podziemnych.

Wielu nauczycieli wysiedlonych ze Śląska, Pomorza, Wielkopolski przybywało wraz z rodzinami, z dobytkiem w jednej walizce lub w plecaku, do Nowego Sącza. Szukali schronienia u rodziców, rodzeństwa, krewnych. Przybysze byli gościnnie przyjmowani i włączali się w nurt życia społecznego, a także w konspirację i tajną pracę oświatową. Prawie każdy nauczyciel był w posiadaniu własnej niewielkiej biblioteki, niektórzy dysponowali nawet dosyć dużymi księgozbiorami. Z powodu zamknięcia przez okupanta publicznych bibliotek nauczyciele sięgali do swoich prywatnych zasobów. Pożyczali książki od przyjaciół i znajomych na kilka dni. Czytano wówczas *Na tropach smętka* Melchiora Wańkowicza, *Krzyżaków* Henryka Sienkiewicza, powieści Zofii Kossak-Szczuckiej, Józefa Ignacego Kraśzewskiego. Nigdy w dziejach narodu książka nie była takim skarbem jak w czasach okupacji hitlerowskiej. Książki były dostępnym źródłem dorobku narodowej kultury, które trzeba było ukrywać przed okupantem. Za ich posiadanie groził obóz lub więzienie. Wielu nauczycieli sądeckich mimo zakazu okupanta słuchało audycji zagranicznych z odbiorników radiowych. Czytali i rozpowszechniali prasę konspiracyjną. Żeby się utrzymać, sprzedawali za bezcen ubrania, płaszcze. Wędrowali po odległych wsiach, aby kupić zboże, ziemniaki. Nie mogąc uczyć w szkołach, próbowali pracować chałupniczo, uczyli się wszelkich rzemiosł, uprawiali ziemię. Mimo niezwykle trudnych warunków materialnych i terroru niemieckiego większość nauczycieli w Nowym Sączu włączyła się czynnie w walkę z okupantem przez prowadzenie tajnej pracy oświatowej⁸.

Za realizację założeń polityki szkolnej na ziemi sądeckiej były odpowiedzialne władze okupacyjne reprezentowane przez urząd szkolny (Schu-

⁷ E. Smajdor, *Wierni Ojczyźnie. Szkice z dziejów tajnej oświaty i udziału nauczycieli w ruchu oporu przeciw okupantowi hitlerowskiemu w Sądecczyźnie, Limanowskiem, Gorlickiem i na Podhalu*, Nowy Sącz 1989, s. 12–13. Zob. Archiwum Nauki PAN i PAU w Krakowie (dalej: APAN i PAU w Krakowie), zespół: Zespół Badawczy do Dziejów Oświaty w latach okupacji hitlerowskiej 1939–1945, sygn. K II–17, zj. 34, Zbiór Jakubca, Lista nauczycieli powiatu nowosądeckiego, którzy w okresie okupacji przebywali w hitlerowskich obozach koncentracyjnych, skąd szczęśliwie powrócili, k. 84.

⁸ E. Smajdor, *Wierni Ojczyźnie. Szkice z dziejów...*, dz. cyt., s. 9–13.

lamt). Kierował nim powiatowy radca szkolny (Kreisschulrat). Funkcję tę pełnił początkowo Ludwik Konrad, zastąpiony 1 listopada 1940 roku przez Johanna Rudolfa. Obowiązki inspektora szkół polskich na terenie powiatu pełnił Edward Fyda. W 1941 roku zastąpił go volksdeutsch Jan Weimer. Jak wynika z dostępnych materiałów źródłowych, działalność niemieckich władz szkolnych na ziemi sądeckiej ukierunkowana była na rozwijanie i popieranie szkolnictwa niemieckiego⁹.

Podobnie jak na całym terytorium Generalnego Gubernatorstwa, władze niemieckie w Nowym Sączu rozporządzeniem z 31 października 1939 roku zamknęły polskie szkoły średnie (gimnazja i licea) i zawodowe. Budynki, umeblowanie i wyposażenie zlikwidowanych szkół oddano do dyspozycji szkołom niemieckim. Sieć szkolnictwa powszechnego w zasadzie została utrzymana. Program nauczania został okrojony poprzez usunięcie geografii, historii, języka polskiego i wiedzy o Polsce. Propagowane od 1939 roku miesięczniki „Ster” i „Mały Ster” spełniały funkcję podręczników do języka polskiego w minimalnym stopniu. Niezmiernie trudne warunki egzystencji zarówno nauczycieli, jak i młodzieży szkolnej, atmosfera zastraszania stwarzana przez niemieckich urzędników nadzoru szkolnego, a także ograniczona baza lokalowa i skromne wyposażenie szkół spowodowały, że efektywność procesu nauczania w oficjalnym szkolnictwie powszechnym na terenie ziemi sądeckiej, a w szczególności Nowego Sącza była niezadowalająca. Rekompensowała to w znacznym stopniu ofiarność nauczycieli, jak również ich udział w początkach tajnego nauczania¹⁰.

Obowiązkowe szkoły zawodowe były najbardziej popieraną formą kształcenia zawodowego, co znalazło wyraz w szybkiej i szerokiej ich organizacji. Niemieckie władze szkolne pokryły siecią tych szkół miasta i wieś całego Generalnego Gubernatorstwa. W ich przekonaniu mogły one stanowić obfite źródło wykwalifikowanych robotników, potrzebnych do pracy w Rzeszy i na miejscu¹¹. Szkolnictwo zawodowe w ziemi sądeckiej było słabo rozbudowane z powodu niewielkiej aktywności gospodarczej.

⁹ Archiwum Państwowe w Krakowie, Oddział w Nowym Sączu (dalej: AP w Krakowie, ONS), zespół: ZMNS, sygn. 412, Okólnik nr 1 Urzędu Szkolnego w Nowym Sączu z 12.09.1940 roku. W archiwum tym znajduje się spora kolekcja publicznych obwieszczeń władz szkolnych (s. 33) oraz zarządzeń i okólników powiatowego radcy szkolnego (ZMNS 412). Świadczą one o zdecydowanie instrumentalnym charakterze przedsięwzięć wobec szkolnictwa polskiego. Dominują sprawy biurokratyczne, dążenie do eksploatacji gospodarczej szkół. Brak natomiast zainteresowania dla zagadnień metodyczno-programowych.

¹⁰ E.C. Król, *Polityka okupanta niemieckiego na ziemi sądeckiej w okresie wojny światowej (1939–1945)*, w: *Okupacja w Sądeckim 1939–1945*, dz. cyt., s. 68–69; J. Bieniek, *Z dziejów ruchu oporu w ziemi sądeckiej*, „Rocznik Sądecki”, t. IV, red. A. Benisz, K. Dziwik, M. Nowak, J. Plechta, H. Stamiński, R. Wolny. A. Żak, Nowy Sącz 1965, s. 228–229.

¹¹ M. Walczak, *Ludzie nauki...*, dz. cyt., s. 47.

W Nowym Sączu funkcjonowała trzyletnia miejska szkoła dla krawczyń i jednoroczna miejska szkoła gospodarstwa domowego. Na ziemi sądeckiej pełne siedmioklasowe szkoły powszechne działały tylko w większych miastach, takich jak Nowy i Stary Sącz.

W Nowym Sączu czynne były w latach 1940–1941 cztery szkoły powszechne, podczas gdy przed 1 września 1939 roku działało ich osiem. Nauka odbywała się według okrojonego programu, w zasadzie bez podręczników. Na terenie miasta za zezwoleniem władz działały szkoły ponadpodstawowe, jedną z nich była szkoła krawiecka. Od początku 1939 roku funkcjonował Zespół Doksztalających Szkół Zawodowych¹².

W okresie okupacji sprzyjające warunki do rozwoju znalazło szkolnictwo mniejszości narodowych, zwłaszcza niemieckiej. Pewna liczba ludności niemieckiej zamieszkiwała w Nowym Sączu, pojedyncze rodziny w różnych miejscowościach ziemi sądeckiej. Istniejące od 1 września 1939 roku trzy niemieckie szkoły zostały ponownie uruchomione w połowie października 1939 roku. Szkoły w Nowym Sączu przeorganizowano na ośmioletnią szkołę powszechną, zbiorczą z internatem, zajmując dla niej dwa najlepsze budynki szkolne: Gimnazjum Kupieckiego i Liceum Ogólnokształcącego im. Marii Konopnickiej. W szkole, oprócz dwóch volksdeutschów, uczyli nauczyciele sprowadzeni z Rzeszy Niemieckiej. W Nowym Sączu na przełomie 1940/41 roku zorganizowano niemiecką szkołę handlową o dwóch klasach, do której uczęszczało ok. 80 uczniów¹³.

Osobno działało szkolnictwo ukraińskie. Na ziemi sądeckiej, na terenach zamieszkałych przez Łemków w latach 1938–1939, było czynnych 38 szkół powszechnych, do których uczęszczały zarówno dzieci polskie, jak i łemkowskie. Były to szkoły z polskim językiem nauczania i obowiązkową nauką języka ukraińskiego dla młodzieży łemkowskiej. Zarządzeniem władz okupacyjnych w październiku 1939 roku wszystkie zostały przekształcone w szkoły z ukraińskim językiem nauczania. W miejscowościach o ludności mieszanej, polskiej i ukraińskiej, dotychczasowe wspólne szkoły powszechne rozdzielono i utworzono osobne placówki dla dzieci

¹² Zob. L. Kozakówna, *Szkolnictwo zawodowe w latach okupacji 1939–1945*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych”, *Materiały do dziejów oświaty w okresie okupacji hitlerowskiej (1939–1945) na terenie podziemnego Okręgu Szkolnego Krakowskiego (sesja naukowa – Kraków 3–4 kwietnia 1970 r.)*, t. XIII, cz. VII, red. S. Gawęda, Wrocław 1971, s. 103–124; E.C. Król, *Polityka okupanta...*, dz. cyt., s. 71; M. Szmít, *Szkolnictwo legalne i tajne w ziemi sądeckiej w okresie okupacji hitlerowskiej*, w: *Okupacja w Sądecczyźnie 1939–1945*, dz. cyt., s. 395–396.

¹³ Szerzej o tym: M. Wiczorek, *Szkolnictwo niemieckie i ukraińskie w powiecie nowosądeckim w okresie okupacji hitlerowskiej*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych”, *Materiały do dziejów oświaty w okresie okupacji hitlerowskiej (1939–1945) na terenie dystryktu krakowskiego*, cz. II, red. W. Gałęcki, Wrocław 1962, s. 226–227; M. Szmít, *Szkolnictwo legalne...*, dz. cyt., s. 239.

ukraińskich i polskich, jeżeli liczba dzieci polskich w wieku szkolnym przekraczała 20. W ten sposób powstały szkoły dla dzieci polskich w Łabowej i Tyliczu. Uczniów z Krynicy Wsi przydzielono do szkoły polskiej w Krynicy Zdroju. Stosunek władz niemieckich, w szczególności okupacyjnego urzędu szkolnego, do ukraińskiego szkolnictwa był przychylny, a ono samo było uprzywilejowane¹⁴.

Organizowanie szkolnictwa w Nowym Sączu w warunkach okupacyjnych rozpoczęto w początkach października 1939 roku. Próba otwarcia istniejących od 1 września 1939 roku w Nowym Sączu i na ziemi sądeckiej średnich szkół ogólnokształcących i liceów pedagogicznych została zablokowana przez władze niemieckie, które końcem 1939 roku nakazały zamknąć wszystkie organizujące się szkoły średnie. Data ta stanowi istotną cezurę pomiędzy szkolnictwem jawnym a tajnym nauczaniem. Wówczas to, począwszy od listopada 1939 roku, poszczególni nauczyciele szkół średnich rozpoczęli samorzutnie uczyć młodzież. Nauka odbywała się pojedynczo lub w małych grupach (kompletach) w tajemnicy przed władzami okupacyjnymi. To były załączki tajnego nauczania. Odbywało się na razie bez jakichkolwiek dyspozycji zewnętrznych, w oparciu o program i podręczniki przedwojenne. Od listopada do grudnia 1939 roku tajnie nauczało 28 nauczycieli.

W Nowym Sączu nauczało 14 osób¹⁵. Pierwszymi, którzy na przełomie lat 1939/40 rozpalili ogniska tajnego nauczania na terenie tego miasta, byli: Maria Fedak, Maria Flis, Zofia Flis, Alfons Gargula, Zofia Gomółka, Józef Izdebski, Zofia Jagoszewska, Maria Kamionka, Mieczysław Wieczorek, Piotr Zieliński oraz 9 nauczycielek z Gimnazjum Sióstr Niepokalanek w Białym Klasztorze¹⁶.

Na przełomie lat 1939/40 Piotr Zieliński, dyrektor Gimnazjum i Liceum im. Marii Konopnickiej, nawiązał pierwszy kontakt z naczelnikiem wydziału szkół średnich byłego Kuratorium Krakowskiego Włodzimierzem Gałęckim. Uzyskał od niego informacje i instrukcje dotyczące prowadzenia tajnego nauczania. Od tego momentu Piotr Zieliński przy współudzia-

¹⁴ M. Wieczorek, *Szkolnictwo niemieckie i ukraińskie...*, dz. cyt., s. 229; A. Klonder, *Łemkowie sądecy w latach 1939–1945*, w: *Okupacja w Sądecczyźnie. Materiały...*, dz. cyt., s. 52.

¹⁵ M. Wieczorek, *Tajne nauczanie w powiecie nowosądeckim i gminie Ujanowice powiatu limanowskiego w latach 1939–1945*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych”, *Materiały do dziejów oświaty w okresie okupacji hitlerowskiej (1939–1945)*..., dz. cyt., s. 28; J. Bieniek, *Z dziejów ruchu...*, dz. cyt., s. 224.

¹⁶ E. Smajdor, *Wierni Ojczyźnie. Szkice z dziejów...*, dz. cyt., s. 35–40, 49–50. Materiały dotyczące działalności tych osób znajdują się w Archiwum Zarządu Głównego Związku Nauczycielstwa Polskiego, Oddział Miejski w Nowym Sączu (dalej: Archiwum ZG ZNP, OM w Nowym Sączu). Są to karty biograficzne (życiorysy) byłych działaczy i nauczycieli tajnego nauczania w powiecie nowosądeckim, sygn. 15/9, teczka II.

le Ignacego Kwiecińskiego, Mieczysława Wieczorka, siostry Beaty Włoszczewskiej i innych nauczycieli organizował tajne nauczanie w Nowym Sączu i na ziemi sądeckiej na coraz większą skalę¹⁷.

Miasta Nowy i Stary Sącz oraz podmiejskie gminy zbiorowe Nowy Sącz Wieś i Stary Sącz Wieś stanowiły jeden duży ośrodek tajnego nauczania. Największym do 1939 roku skupiskiem szkół średnich był Nowy Sącz. Świadczą o tym znajdujące się na terenie miasta cztery licea i gimnazja ogólnokształcące oraz jedno liceum pedagogiczne. Dwa miasta (Nowy i Stary Sącz) przodowały w początkowym okresie kształtowania się akcji tajnego nauczania w zakresie szkoły średniej¹⁸.

Początki tajnego nauczania w Nowym Sączu kształtowały się odrębnie (specyficznie) od innych miast ziemi sądeckiej. Nauczyciele z Nowego Sącza byli łącznikami w tajnym nauczaniu dla wielu ośrodków ziemi sądeckiej. Pomimo poniesionych strat materialnych we wrześniu 1939 roku nauczyciele I Liceum i Gimnazjum im. Jana Długosza rozpoczęli działalność w tajnym nauczaniu. Po wkroczeniu do Nowego Sącza wojsk niemieckich budynek szkolny został zajęty na koszary wojskowe, a następnie stał się siedzibą Polskiej Szkoły Policijnej. Część archiwum szkoły i pomoce naukowe zostały zniszczone¹⁹.

Na polecenie okupacyjnych władz szkolnych zdekompletowane i zniszczone zbiory, pomoce naukowe oraz biblioteka szkolna z podręcznikami wypożyczalni I Liceum i Gimnazjum im. Jana Długosza zostały złożone w budynku przy ul. Gabriela Narutowicza razem z wyposażeniem z innych sądeckich szkół. Jan Göttmann z dyrektorem Piotrem Zielińskim, często narażając życie, wybierali z magazynu setki podręczników szkolnych. Rozsyłali je w teren za pośrednictwem zaufanych nauczycieli, zaopatrując młodzież i uczących w pomoce naukowe²⁰.

Podobnie prowadzono tajne nauczanie w II Państwowym Liceum i Gimnazjum im. Bolesława Chrobrego w Nowym Sączu. Z grona, które zatrudnione było przed wojną, uczyło 10 nauczycieli. Od 1 do 30 października 1939 roku nauka odbywała się w pełnym składzie na pierwszym i drugim piętrze budynku szkolnego. Grono nauczycielskie podjęło nauczanie

¹⁷ J. Bieniek, *Z dziejów ruchu...*, dz. cyt., s. 225; M. Kruczek, *Piotr Zieliński (1879–1951)*, „Rocznik Sądecki”, t. XX, red. A. Smoleń, Nowy Sącz 1992, s. 333–337.

¹⁸ M. Wieczorek, *Tajne nauczanie w powiecie nowosądeckim...*, dz. cyt., s. 28–29, 39–40.

¹⁹ A. Sitek, *I Gimnazjum i Liceum im. Jana Długosza w Nowym Sączu 1818–1968. Zarys monograficzny*, Nowy Sącz 1968, s. 9–10; F. Rapf, *Viribus unitis – wspomnienia z czasów okupacji i wyzwolenia, w: Jednodniówka I Liceum Ogólnokształcącego im. J. Długosza w Nowym Sączu z okazji 140-lecia istnienia szkoły*, 1959 (mpps).

²⁰ A. Sitek, *I Gimnazjum i Liceum...*, dz. cyt., s. 9–10; W. Głębocki, K. Móraski, *Kultura walcząca 1939–1945...*, dz. cyt., s. 105.

samorządnie i bezpłatnie. W ramach szkoły jawnej było tam prowadzone tajne nauczanie, aż do zamknięcia placówki przez władze niemieckie w październiku 1939 roku. Uczęszczało do niej 218 uczniów, a uczyło 15 nauczycieli²¹.

Charakterystyczne były początki organizacji tajnego nauczania w Szkole Publicznej nr 9 w Nowym Sączu. W październiku 1939 roku jej kierownikiem został Stefan Dubiel. Zajęcia szkolne często były wstrzymywane z powodu braku opału. Na rok szkolny 1940/41 wpisano aż 420 uczniów. 15 sierpnia 1940 roku wojsko zajęło budynek szkolny. Nakazano szkole kolejowej oddać sale dla uczniów szkoły, którzy uczyli się tam popołudniami w okrojonym tygodniowo wymiarze zajęć. Wykluczono katechetów z grona pedagogicznego. Wojsko zajęło szkołę kolejową, dlatego też nauka została przerwana²².

W prywatnym domu państwa Flisów (przy ul. Jagiellońskiej 29) odbywało się w załączkach tajne nauczanie. Brały w nim także udział Jadwiga Gryglewska i Zofia Zathayowa (w październiku 1939 roku prowadziła zespoły młodzieżowe w Nowym Sączu). Tajne nauczanie zostało zainicjowane przez Marię Flis, Zofię Flis i Wandę Flis z polecenia Edwarda Smajdora²³, nauczyciela języka polskiego, łącznika i organizatora tajnego nauczania na ziemi sądeckiej. Początkowo tajne lekcje były prowadzone przez siostry Flisówny w utworzonym w ich mieszkaniu własnym gimnazjum²⁴.

Tajne nauczanie zapoczątkowano w październiku 1939 roku w klasztorze sióstr niepokalanek. Akcją kierowała siostra Beata Włoszczewska, przełożona klasztoru, do 1939 roku dyrektorka Prywatnego Gimnazjum Żeńskiego Sióstr Niepokalanek. Rozpoczęta praca naukowo-wychowawcza trwała do 26 października 1939 roku, oficjalnie została przerwana 30 października 1939 roku z polecenia władz niemieckich. Jednak uczennice kontynuowały naukę. Warunkiem było usunięcie przedmiotów takich jak historia i geografia. 5 grudnia 1939 roku część uczennic uczyła się na tajnych lekcjach w klasztorze. Przez cały okres okupacji na terenie zakła-

²¹ Archiwum ZG ZNP, OM w Nowym Sączu, zespół: Odpisy ankiet Ministerstwa Oświaty z roku 1946 szkół średnich, szkół zawodowych i szkół ukraińskich, powiat nowosądecki, sygn. 15/8, teczka III, ZG ZNP Ankieta: II Państwowe Liceum i Gimnazjum im. B. Chrobrego, Szkolnictwo polskie jawne i tajne w okresie wojny i okupacji z okresu 15 VI 1939 i 15 VI 1946.

²² Z. i M. Basiaga, *Szkola Podstawowa nr 9 im. T. Kościuszki w Nowym Sączu – zarys dziejów*, „Almanach Sądecki” V, red. L. Migrała, Nowy Sącz 1996, nr 3 (16), s. 3–15.

²³ Zob. A. Sitek, *Edward Smajdor 1912–1986*, „Rocznik Sądecki”, t. XXVI, red. F. Kiryk, Nowy Sącz 1998, s. 306–307.

²⁴ Z. Śniegowska, *Wojenne lata szkolne w Nowym Sączu*, „Almanach Sądecki” VI, red. L. Migrała, Nowy Sącz 1997, nr 2 (19), s. 50–54. Zob. M. Kruczek, *M. Flis*, „Rocznik Sądecki”, t. XXVI, dz. cyt., s. 293–295. Materiały archiwalne rodziny Flisów znajdują się w Muzeum Okręgowym w Nowym Sączu, nr 4311/43.

du siostr praca naukowa toczyła się dwoma torami. Pierwszy – oficjalny – to bezinteresowne udostępnienie lokalu szkolnego do użytku miejskich szkół państwowych. W sierpniu 1940 roku zajęła go szkoła handlowa (szkoły państwowe zostały zajęte na cele wojskowe). Od września 1940 roku w klasztorze rozpoczęły działalność placówki szkolenia zawodowego. Uruchomiono Państwową Szkołę Handlową i jednoroczny kurs przygotowawczo-uzupełniający dla licealistów, umożliwiający podjęcie pracy w administracji²⁵.

Od późnej jesieni 1939 roku prowadzono tajne nauczanie w Wyższym Studium Teologicznym w nowosądeckim klasztorze jezuitów. Było to tajne Studium Seminaryjne Filozofii, Teologii Kleryków Jezuickich²⁶. Rok szkolny 1939/40 rozpoczęli studenci filozofii podobnie jak w okresie międzywojennym. 4 listopada 1939 roku studenci i wykładowcy zebrali się w kaplicy domowej na krótkim nabożeństwie. Studenci prosili o błogosławieństwo rektora Wyższego Studium Teologicznego na nowy rok szkolny. Ponadto jeden z wykładowców, ks. Władysław Markucki, zachęcił ich do pogłębiania wiedzy i dał im cenne rady²⁷.

Tajne nauczanie kształtowało się także w załączkach w innych miastach i gminach ziemi sądeckiej. Zamknięcie przez okupanta obydwu starsądeckich szkół średnich wyzwoliło samorzutne inicjatywy nauczycieli, uczniów i rodziców. Pod koniec września 1939 roku w Starym Sączu w trudnych warunkach podjęły pracę dwie szkoły powszechne. Męską szkołą kierował Jan Czech, żeńską zaś Stanisław Wilga. Działalność podjęła także Zawodowa Szkoła Strażacka. Część młodzieży starsądeckiej uczęszczała do szkół zawodowych uruchomionych w Nowym Sączu. Z terenu miasta i gminy w zawodowych szkołach Nowego Sącza uczyło się ponad 40 osób. Pierwsze nieformalne komplety w Starym Sączu pojawiły się wczesną jesienią 1939 roku. Potwierdzone źródłowo informacje wskazują początkowo na dwie osoby. W organizację tajnego nauczania zaangażowała się w listopadzie 1939 roku Izabela Molewicz. Rozpoczęła tworzenie tajnych kompletów, uczyła biologii i geografii. W styczniu 1940 roku powstała koncepcja

²⁵ *Stulecie Białego Klasztoru i Szkoły Sióstr Niepokalanek w Nowym Sączu. 100 lat dziejów i pracy apostołskiej Białego Klasztoru Sióstr Niepokalanek w Nowym Sączu 1897–1997*, red. M.E. Domaszewska, M.E. Guźda, M.M. Pintscher, Nowy Sącz 1997, s. 74. Zob. Archiwum Klasztoru Sióstr Niepokalanek w Nowym Sączu (dalej: AKSN w Nowym Sączu), zespół: Materiały życzliwie udostępnione przez klasztor: kronika klasztoru, zestawienia statystyczne dotyczące tajnych kompletów, liczby uczniów w latach 1939–1945.

²⁶ J. Bieniek, *A wasze imię wierni Sądeczanie. Przewodnik po miejscach związanych z ruchem oporu antyfaszystowskiego w Nowym Sączu i okolicy*, Nowy Sącz 1986, s. 21; *Catalogus provinciae poloniae minoris Societatis Jesu in annis 1940–1945 Cracoviae Romae*. IV Festiv. S. Alphonsi Rodriguez 1948, s. 20–70.

²⁷ J. Preisner, *Jezuici w Nowym Sączu przy kościele Świętego Ducha*, t. II: 1895–1975, Kraków 2003, s. 250.

zorganizowania kompletów z różnych klas gimnazjalnych i licealnych oraz prowadzenia nauki według obowiązujących programów szkół średnich. Nauczyciele różnych przedmiotów ze Starego i Nowego Sącza ściśle ze sobą wówczas współpracowali w akcji tajnego nauczania. W ten sposób utworzyło się grono nauczycielskie. Z kolei wyłoniono egzaminatorów i członków komisji egzaminacyjnej do przeprowadzania egzaminów w poszczególnych klasach, a także egzaminów dojrzałości. Na początku 1940 roku jedną z trzech działających na ziemi sądeckiej Tajnych Komisji Egzaminacyjnych była komisja starosądecka²⁸.

Dotychczas samorzutnie prowadzone tajne nauczanie przekształca się w tzw. „tajne nauczanie zorganizowane”, choć jego ramy organizacyjne są jeszcze luźne. Stopniowo coraz więcej nauczycieli uczestniczy w tajnym nauczaniu, zgłasza się również coraz więcej chętnych do nauki uczniów. Zgodnie z instrukcjami z Krakowa w ciągu 1940 roku zostały zorganizowane Tajne Komisje Egzaminacyjne, które miały na celu przeprowadzenie egzaminów dojrzałości z zakresu programu szkoły średniej ogólnokształcącej. Trzy komisje rozpoczynają działalność na terenie Nowego i Starego Sącza, obejmując stopniowo teren ziemi sądeckiej.

I Komisja Egzaminacyjna została zorganizowana w styczniu 1940 roku przez Ignacego Kwiecińskiego. Działała na terenie Nowego i Starego Sącza, ziemi sądeckiej i w części powiatu limanowskiego. Ignacy Kwieciński zorganizował we wrześniu 1939 roku w Starym Sączu ośrodek tajnego nauczania w zakresie programu gimnazjum i liceum ogólnokształcącego. W kompletach uczył historii i geografii. Komisja pod jego przewodnictwem należała do najbardziej aktywnych. Jej siedziba znajdowała się w Starym Sączu w mieszkaniu Izabeli Molewicz, członka komisji.

Na początku roku 1940 powstała II Tajna Komisja Egzaminacyjna pod przewodnictwem dyrektora Piotra Zielińskiego. Działała na terenie Nowego Sącza i ziemi sądeckiej.

W 1940 roku w klasztorze niepokalanek w Nowym Sączu siostra Beata Włoszczewska zorganizowała III Tajną Komisję Egzaminacyjną. Przewodnicząca komisji od 1 listopada 1940 roku do 20 stycznia 1945 roku brała czynny udział w tajnym nauczaniu w Nowym Sączu jako nauczycielka matematyki i fizyki w zakresie szkoły średniej, w tajnych kompletach uczniowskich²⁹.

²⁸ J. Chrobaczyński, *W latach II wojny światowej i okupacji niemieckiej*, w: *Historia Starego Sącza*, red. F. Kiryk, t. II: 1939–1980, Kraków 1995, s. 15–16, 46, 53–54; J. Bieniek, *Ziemia sądecka w ogniu*, cz. III, Nowy Sącz 1988, s. 80.

²⁹ M. Wieczorek, *Tajne nauczanie w powiecie nowosądeckim...*, dz. cyt., s. 29.

Oprócz stałych Komisji Egzaminacyjnych na terenie ziemi sądeckiej działały komisje powoływane doraźnie w celu przeprowadzenia egzaminów z zakresu szkoły powszechnej III stopnia. W początkowym okresie nie było zbyt wielu kandydatów do egzaminów. Komisje pomagają za to w organizowaniu kompletów na poziomie szkoły średniej. Tajne nauczanie stopniowo obejmuje niektóre szkoły powszechne. W szkołach tych nauczyciele uzupełniają okupacyjny program nauki wiadomościami z geografii, historii Polski, względnie organizują samoistne komplety w zakresie szkoły powszechnej III stopnia.

W składzie komisji byli członkowie, przewodniczący przedwojennych komisji egzaminacyjnych. Od początku należała do składu komisji również Zofia Oleksy, nauczycielka gimnazjum i liceum w Nowym Sączu. Z polecenia dyrektora Piotra Zielińskiego zaczęła uczyć w gimnazjum sądeckim, dojeżdżając ze Żmiącej do Nowego Sącza. Podstawę prac komisji stanowiły programy naukowe gimnazjum i liceum ogólnokształcącego, regulaminy egzaminacyjne oraz instrukcje z kuratorium. Komisje w pierwszym okresie działalności do 1942 roku organizowały komplety, werbowwały nauczycieli spośród wysiedlonych lub ukrywających się na ziemi sądeckiej. Organizowano głównie komplety, jeżeli nie było możliwości poszerzenia programu w ramach normalnych lekcji. Komplety z zakresu szkoły powszechnej działały często pod przykrywką oficjalnych korepetycji z rachunków.

W sprawach tajnego nauczania przybywa w tym czasie z Krakowa do Nowego Sącza dr Maria Chrzanowska, wizytator Kuratorium Okręgu Szkolnego Krakowskiego. Później przyjeżdża wizytator Władysław Bryda, który omawiał możliwości zorganizowania tajnego nauczania w zakresie programu liceum pedagogicznego.

W wyniku prowadzonej pod kierownictwem Piotra Zielińskiego akcji organizacyjnej tajne nauczanie w drugiej połowie roku szkolnego 1940/41 istniało we wszystkich 6 miastach oraz 17 wsiach ziemi sądeckiej. Tajnie nauczało 68 osób, w tym 40 nauczycieli, 3 księży i 3 studentów szkół wyższych. W większości wypadków było to nauczanie w zakresie programu szkoły średniej ogólnokształcącej. Taki stan utrzymał się do momentu powstania tajnej Powiatowej Komisji Oświaty i Kultury w Nowym Sączu w czerwcu 1941 roku z inicjatywy Ignacego Jakubca, referenta organizacyjnego Okręgowego Biura Szkolnego w Krakowie³⁰.

³⁰ Tamże.

2. Tajne nauczanie w Nowym Sączu w latach 1940–1945

Dotychczas samorzutnie prowadzone przez nauczycieli i rodziców tajne nauczanie przekształca się w „tajne nauczanie zorganizowane”. Jego istotą na ziemi sądeckiej były komplety szkoły średniej ogólnokształcącej. Inne formy, jak „douchanie” uczniów szkół powszechnych i zawodowych, były ważnym, ale raczej uzupełniającym lub bezpośrednim przygotowaniem do podjęcia przez tych uczniów (absolwentów) zajęć na tajnych kompletach gimnazjalnych (I–IV klasa), ewentualnie licealnych (I–II klasa) i w rezultacie do uzyskania „małej” (IV klasa gimnazjalna) oraz „dużej” (II klasa licealna) matury³¹.

W połowie 1941 roku z inicjatywy tajnego Okręgowego Biura Szkolnego w Krakowie została zorganizowana tajna Powiatowa Komisja Oświaty i Kultury w Nowym Sączu, obejmująca ziemię sądecką i gminę Ujanowice powiatu limanowskiego, włączoną do obszaru szkolnego w Nowym Sączu.

Powiatowa Komisja Oświaty i Kultury w Nowym Sączu miała kontakty z innymi ośrodkami tajnego nauczania w powiecie limanowskim, w szczególności z ośrodkiem Skrzydlna–Szczyrzyc, za pośrednictwem Ignacego Kwiecińskiego i z Mszaną Dolną za pośrednictwem Bronisławy Szczepaniewicz, nauczycielki szkół średnich w Nowym Sączu. Pracowała ona w okresie okupacji w szkołach jawnych w Mszanie Dolnej i była organizatorką tajnego nauczania w tym rejonie³².

Bezpośrednim organizatorem Powiatowej Komisji Oświaty i Kultury był Ignacy Jakubiec³³. Przybył on w 1941 roku na teren ziemi sądeckiej i skontaktował się ze znanym mu Wincentym Spiechowiczem³⁴ oraz Janem Migaczem³⁵. Kontaktował się także z wieloma nauczycielami ziemi sądeckiej. Po uzyskaniu zgody zainteresowanych osób zorganizował tajną Powiatową Komisję Oświaty i Kultury. Jej przewodniczącym został 1 czerwca 1941 roku Mieczysław Wieczorek. Do 1 września 1939 roku był on pod-

³¹ J. Chrobaczyński, *Wojna obronna w 1939 roku i jej skutki. Syndrom września*, w: *Dzieje miasta Nowego Sącza*, t. III, red. F. Kiryk, Z. Ruta, Kraków 1996, s. 369.

³² J. Bieniek, *Z dziejów ruchu...*, dz. cyt., s. 226; M. Wieczorek, *Tajne nauczanie w powiecie nowosądeckim...*, dz. cyt., s. 31.

³³ Zob. B. Chrzan, *Ignacy Jakubiec 1906–1966. Wspomnienie*, „Rocznik Komisji Nauk Pedagogicznych”, t. VIII, red. S. Gawęda, Wrocław–Warszawa–Kraków 1968, s. 10; *Słownik biograficzny nauczycieli w Małopolsce w latach II wojny światowej (1939–1945). Ofiary wojny, żołnierze, działacze konspiracyjni, nauczyciele w jawnym i tajnym szkolnictwie*, red. J. Chrobaczyński, Kraków 1995, s. 201.

³⁴ Absolwent UJ, w czasie okupacji mieszkał w Starym Sączu, kierownik RGO w Starym Sączu. Od marca 1940 roku prowadził w tajnym nauczaniu komplety w zakresie szkoły średniej; członek tajnej Powiatowej Komisji Oświaty i Kultury w Nowym Sączu.

³⁵ Zob. Archiwum ZG ZNP, OM w Nowym Sączu, zespół: Karty biograficzne (życiorysy) byłych działaczy i nauczycieli tajnego nauczania w powiecie nowosądeckim, sygn. 15/9,teczka II, Karta biograficzna.

inspektorem szkolnym w Nowym Sączu, a w okresie okupacji także nauczycielem szkół powszechnych tamże. Od marca 1940 roku uczestniczył w tajnym nauczaniu, będąc współorganizatorem kompletów i organizatorem tajnej administracji szkolnej. Nadzorował działalność ośrodków tajnego nauczania i Tajnych Komisji Egzaminacyjnych. Organizował na ziemi sądeckiej sieć tajnych Gminnych Komisji Oświaty i Kultury. Od 1 marca 1940 roku do 20 stycznia 1945 roku uczył na tajnych kompletach matematyki w zakresie programu gimnazjum i liceum³⁶.

Jednym z czołowych członków komisji był dyrektor I Liceum i Gimnazjum w Nowym Sączu Piotr Zieliński. Był przez krótki okres nauczycielem szkół jawnych w Nowym Sączu i Łososinie Górnej. Od 1939 roku prowadził komplety gimnazjalne i licealne w tajnym nauczaniu. Powiatowa Komisja Oświaty i Kultury powierzyła mu ogólne kierownictwo i opiekę nad tajnym nauczaniem w zakresie szkoły średniej ogólnokształcącej. Członkami Komisji Rewizyjnej byli Antoni Kempa (nauczyciel szkoły powszechnej w Starym Sączu) i Władysław Miaszszek (nauczyciel Liceum Pedagogicznego w Starym Sączu). Funkcję skarbnika objął Wincenty Spiechowicz. Siedzibą komisji było mieszkanie Piotra Zielińskiego. W takim składzie Powiatowa Komisja Oświaty i Kultury w Nowym Sączu działała do 20 stycznia 1945 roku. W ramach tej działalności Piotr Zieliński współpracował z jej przewodniczącym Mieczysławem Wieczorkiem, prowadząc pracę organizacyjną na terenie Nowego Sącza. Utrzymywał także stały kontakt z gminą Ujanowice³⁷.

Powiatowa Komisja Oświaty i Kultury w Nowym Sączu organizowała i prowadziła tajne nauczanie w zakresie programu szkoły średniej ogólnokształcącej, co było jednym z głównych kierunków jej pracy. Organizowała też i prowadziła tajne nauczanie w zakresie programu szkoły powszechnej, zwłaszcza klas VI i VII, zarówno w samoistnych kompletach uczniowskich, jak i przez uzupełnianie okupacyjnego programu tych szkół nauką języka polskiego, historii, geografii w toku nauczania jawnego. Prowadziła także tajną oświatę dorosłych. Opiekowała się w ramach swych możliwości i w dostępnym jej zakresie rodzinami nauczycieli uwięzionych, pomordowanych, nauczycielami-więźniami oraz w 1944 roku nauczycielami

³⁶ J. Słowik, *M. Wieczorek (1900–1972)*, „Rocznik Sądecki”, t. XV/XVI, red. M. Nowak, Nowy Sącz 1974–1977, s. 572–573; Archiwum ZG ZNP, OM w Nowym Sączu, zespół: Karty biograficzne członków tajnej Powiatowej Komisji Oświaty i Kultury oraz członków Komisji Rewizyjnej przy PKOiK w Nowym Sączu, sygn. 15/1,teczka II.

³⁷ M. Szmit, *Szkolnictwo legalne i tajne w ziemi sądeckiej w okresie okupacji hitlerowskiej*, w: *Okupacja w Sądeczyźnie...*, dz. cyt., s. 240, 245–246.

z Warszawy, którzy w związku z wydarzeniami powstania warszawskiego znaleźli się na terenie ziemi sądeckiej.

Dla usprawnienia pracy organizacyjnej oraz łatwiejszego kontaktu ze szkołami i nauczycielstwem ziemia sądecka została przez Powiatową Komisję Oświaty i Kultury podzielona na zwarte terytorialnie rejony. Opiekę nad nimi objęli członkowie z różnych gmin i miast ziemi sądeckiej. Nad północną częścią ziemi sądeckiej objął opiekę Mieczysław Wieczorek, zamieszkały na terenie Nowego Sącza. W Nowym Sączu pracę organizacyjną z ramienia Powiatowej Komisji Oświaty i Kultury prowadzili także: Piotr Zieliński, Władysław Misiaszek, Eugeniusz Pawłowski, siostra Beata Włoszczewska, Feliks Rapf³⁸.

Jedną z pierwszych prac Powiatowej Komisji Oświaty i Kultury było powołanie spośród nauczycielstwa i kierowników szkół gminnych mężów zaufania w gminach wiejskich. Zadaniem ich było organizowanie tajnej oświaty na terenie ich gmin (miast), utrzymywanie kontaktu ze szkołami jawnymi oraz łączności ich terenu z Powiatową Komisją Oświaty i Kultury. Powołanie gminnych mężów zaufania przebiegło sprawnie. W 1941 roku w czasie owego powoływania terror gestapo dotknął szczególnie nauczycieli sądeckich. Aresztowano 20 nauczycieli, z których 6 rozstrzelano na miejscu straceń w Biegonicach, a część wywieziono do obozów koncentracyjnych. Tylko kilka osób przetrwało pobyt w obozach i powróciło na ziemię sądecką. Od jesieni 1941 roku w większości gmin i w miastach czynni byli gminni mężowie zaufania, od 1942 roku ziemia sądecka została pokryta ich siecią. Od 1943 roku Powiatowa Komisja Oświaty i Kultury rozpoczęła organizowanie Gminnych Komisji Oświaty i Kultury z dotychczasowymi gminnymi mężami zaufania jako przewodniczącymi. Jednakże reorganizacja została przeprowadzona tylko w kilku gminach ziemi sądeckiej, w pozostałych nadal byli czynni jedynie gminni mężowie zaufania.

W latach 1941–1945 funkcję gminnego męża zaufania pełnił w gminie Nowy Sącz Piotr Kimmer, sekretarz Inspektoratu Szkolnego. W mieście i gminie Stary Sącz funkcję tę piastował Antoni Kempa, nauczyciel szkoły powszechnej. W Nowym Sączu pracę organizacyjną prowadzili członkowie Powiatowej Komisji Oświaty i Kultury³⁹, a w terenie opierali się na gminnych mężach zaufania, w większości przedwojennych terenowych

³⁸ M. Wieczorek, *Tajne nauczanie w powiecie nowosądeckim...*, dz. cyt., s. 32–33; J. Bieniek, *Z dziejów ruchu...*, dz. cyt., s. 227. Zob. Archiwum ZG ZNP, OM w Nowym Sączu, zespół: Życiorysy nauczycieli nowosądeckich, sygn. 15/4 teczka I, Karty biograficzne (życiorysy) byłych działaczy i nauczycieli tajnego nauczania w powiecie nowosądeckim, sygn. 15/6, teczka X, Karta biograficzna.

³⁹ Zob. J. Bieniek, *Z dziejów ruchu...*, dz. cyt., s. 227; *Słownik biograficzny nauczycieli...*, dz. cyt., s. 380–398.

aktywistach Związku Nauczycielstwa Polskiego. W pracach organizacyjnych komisji brało udział wiele innych osób spośród nauczycielstwa, m.in. Feliks Rapf i Ignacy Kwieciński. Współpracowali z nią także: Eugeniusz Pawłowski, siostra Beata Włoszczewska, Karol Myczkowski, Maria Fedak, Izabela Molewicz, Józef Włodarz, Janina Włodarz⁴⁰. Członkowie komisji utrzymywali ścisłą łączność z gminnymi mężami zaufania swych rejonów. Gminni mężowie zaufania otrzymywali instrukcje, programy i podręczniki dla kompletów w zakresie szkoły średniej, książki dla bibliotek uczniowskich.

Bezpiecznym punktem dla kontaktów przewodniczącego Powiatowej Komisji Oświaty i Kultury z gminnymi mężami zaufania i nauczycielstwem ziemi sądeckiej był lokal Spółdzielni „Beskid” w Nowym Sączu, gdzie wydawano na kartki żywność dla znacznej części nauczycieli. Za pośrednictwem członka zarządu spółdzielni Jana Wyskiela przesyłano w teren podręczniki dla kompletów tajnego nauczania. Zebrania odbywały się początkowo 2–3 razy w miesiącu w mieszkaniu Wincentego Spiechowicza w Starym Sączu, później w mieszkaniach członków komisji i innych lokalach w Nowym Sączu. Omawiano na nich pracę, rozwój i wyniki tajnego nauczania, pracę Tajnych Komisji Egzaminacyjnych, sytuację szkolnictwa jawnego, pracę nauczycielstwa tych szkół, akcję socjalną⁴¹.

Dalsza praca Powiatowej Komisji Oświaty i Kultury w zakresie tajnego nauczania polegała na organizowaniu bezpośrednio przez członków komisji i za pośrednictwem gminnych mężów zaufania nowych ośrodków tajnego nauczania i nowych kompletów na ziemi sądeckiej. Rozszerzono nauczanie w zakresie szkoły średniej zarówno w miastach, jak i w gminach wiejskich, angażując do pracy coraz większą liczbę nauczycieli. W latach 1941–1945 sieć tajnego nauczania stopniowo rozszerzała się, obejmując całą ziemię sądecką. Wzrastała liczba uczących tajnie, a w jeszcze większym stopniu liczba korzystających z nauki. W latach 1940–1941 w tajnym nauczaniu pracowało ogółem 68 nauczycieli, w latach 1941–1942 włączyło się do pracy 65 osób, w 1943 roku 45. W 1944 roku tajne nauczanie prowadziło ogółem 207 nauczycieli⁴².

Zaopatrzenie w podręczniki kompletów tajnego nauczania na poziomie szkoły powszechnej odbywało się na ogół bez większych trudności. Młodzież miast, w których do 1939 roku istniały szkoły średnie ogóln-

⁴⁰ Archiwum ZG ZNP, OM w Nowym Sączu, zespół: Karty biograficzne (życiorysy) byłych działaczy i nauczycieli tajnego nauczania w powiecie nowosądeckim, sygn. 15/9, teczka II, Karta biograficzna.

⁴¹ E. Smajdor, *Wierni Ojczyźnie. Szkice z dziejów...*, dz. cyt., s. 33–34.

⁴² M. Wieczorek, *Tajne nauczanie w powiecie nowosądeckim...*, dz. cyt., s. 34–35.

kształcające, zdobywała podręczniki od byłych uczniów tych szkół. Zapotrzebowanie na podręczniki wynikało z dużej liczby uczącej się tajnie młodzieży. Podręczniki uzyskiwano z I Liceum i Gimnazjum im. Jana Długosza w Nowym Sączu. Zarządzeniem okupanta podręczniki i pomoce szkolne ze wszystkich szkół średnich Nowego Sącza zostały skonfiskowane i zmagazynowane w budynku przy ul. Gabriela Narutowicza. Klucze od lokalu znajdowały się u Kreisschulrata, który nie pozwalał korzystać z tych zbiorów czynnym szkołom jawnym. Feliks Rapf dorobił klucze do budynku w celu wnoszenia podręczników i lektur, które rozprowadzał pomiędzy komplety tajnego nauczania. Najcenniejsze pomoce naukowe umieszczał

I Liceum i Gimnazjum im. Jana Długosza w Nowym Sączu
(współcześnie). Fot. J. Gołąb-Kowalska.

w szkole zawodowej przy ul. Jana Długosza, gdzie zorganizował pracownię fizyczną. Prowadził w niej tajne nauczanie, tam również wielokrotnie odbywały się egzaminy. Franciszek Wzorek, nauczyciel języka niemieckiego z I Liceum i Gimnazjum w Nowym Sączu i kierownik wypożyczalni podręczników tej szkoły, przechowywał w swoim mieszkaniu 100 kompletów podręczników do klas I–IV gimnazjum. Dostarczył je w 1943 roku do Powiatowej Komisji Kultury i Oświaty⁴³.

⁴³ W. Głębocki, K. Mórąski, *Kultura walcząca...*, dz. cyt., s. 105; F. Rapf, *Viribus unitis...*, dz. cyt., s. 12; Archiwum ZGZNP, OM w Nowym Sączu, zespół: Odpisy ankiet Ministerstwa Oświaty z 1946 roku szkół średnich, szkół zawodowych i szkół ukraińskich powszechnych, sygn. 15/8, teczka III,

Innym źródłem dostaw książek było Okręgowe Biuro Szkolne w Krakowie, które w latach 1942–1944 dostarczyło Powiatowej Komisji Oświaty i Kultury wiele podręczników do języka polskiego, historii, geografii, kilkakaset egzemplarzy książeczek wydawnictwa Biblioteka Szkoły Powszechnej, jak również dużą liczbę książek do bibliotek dla dorosłych. Feliks Rapf opracował skrypt podręcznika do nauki fizyki w klasach licealnych, który przepisywany na maszynie służył uczącej się tajnie młodzieży. Podręczniki przysyłane były pocztą, początkowo do Składu Soli w Starym Sączu do Wincentego Spiechowicza, a także do Spółdzielni „Beskid” w Nowym Sączu, skąd odbierał je Mieczysław Wieczorek. Przewodniczący Powiatowej Komisji Oświaty i Kultury często z narażeniem życia przewoził książki bryczką do Nowego Sącza⁴⁴. Podręczniki były rozprowadzane w Nowym i Starym Sączu przez nauczycieli uczących w tajnych kompletach.

Ważną rzeczą było dostarczenie uczącym w tajnych kompletach na poziomie szkoły średniej programów nauczania. Czasami nauczyciele szkół średnich uczestniczący w tajnym nauczaniu używali własnych programów. Dla nauczycieli szkół powszechnych, prowadzących w terenie tajne komplety przeważnie w zakresie I i II klasy gimnazjum, dostarczenie programów było konieczne. Część programów klas I i II gimnazjum w drukowanej odbitce dostarczyło Okręgowe Biuro Szkolne, część przepisywano na maszynie i rozsyłano w teren. Niejednokrotnie nauczyciele sami przepisywali materiał programowy⁴⁵.

Odrębnym zagadnieniem w działalności Powiatowej Komisji Oświaty i Kultury była opieka nad ofiarami terroru niemieckiego wśród nauczycielstwa. Na ziemi sądeckiej znajdowały się rodziny nauczycieli aresztowanych, wywiezionych do obozów koncentracyjnych. Pozostawały one często w skrajnej nędzy, a większość z nich wymagała pomocy materialnej. W latach 1940–1941 nauczycielstwo szkół powszechnych poszczególnych rejonów ziemi sądeckiej opodatkowało się dobrowolnie na rzecz pomocy dla tych rodzin. Aresztowanym nauczycielom, przebywającym w więzieniu w Nowym Sączu udzielano pomocy za pośrednictwem Jadwigi Wolskiej, przewodniczącej Miejskiego Oddziału Rady Głównej Opiekuńczej w Nowym Sączu. Jadwiga Wolska poszukiwała żywności do kuchni prowadzonych dla wysiedlonych i zdobywała dla nich pomieszczenia w szkołach. W 1943 roku zorganizowała w Nowym Sączu Zakład Chłopców dla sie-

ZG ZNP Ankieta: Państwowe I Liceum i Gimnazjum w Nowym Sączu, Szkolnictwo polskie jawne i tajne w okresie wojny i okupacji.

⁴⁴ J. Słowik, *M. Wieczorek...*, dz. cyt., s. 574–575, J. Bieniek, *Z dziejów ruchu...*, dz. cyt., s. 229.

⁴⁵ M. Wieczorek, *Tajne nauczanie w powiecie nowosądeckim...*, dz. cyt., s. 38.

rot i wysiedlonych, będący szkołą produkującą zabawki z drewna. W szkole uczono tajnie przedmiotów zakazanych⁴⁶.

Nowy i Stary Sącz z podmiejskimi gminami stanowiły najważniejszy i najliczniejszy ośrodek działalności konspiracyjnej tajnej oświaty na ziemi sądeckiej. Oprócz kompletów w zakresie szkoły średniej prowadzono także komplety na poziomie klas VI i VII szkoły powszechnej, traktowane jako częściowe przygotowanie młodzieży do tajnej nauki na poziomie średnim. W ośrodku Nowy Sącz–Stary Sącz w tajnym nauczaniu na poziomie szkoły średniej uczestniczyło w czasie okupacji ponad 600 uczniów. W kompletach szkoły powszechnej uczyło się ok. 150 uczniów. 83 osoby prowadziły tajną naukę oraz brały udział w pracach organizacyjnych tajnego nauczania⁴⁷.

Komplety tajnego nauczania funkcjonowały w różnych miejscach miasta, a nauka odbywała się przeważnie w mieszkaniach prywatnych. Początkowo grupa nauczycieli tajnych kompletów w Nowym Sączu liczyła kilkanaście osób. Byli to przedwojenni nauczyciele sądeckich szkół średnich ogólnokształcących. Jedną z najbardziej aktywnych była Maria Fedak, nauczycielka szkoły średniej. Organizowała i prowadziła od 1940 roku komplety tajnego nauczania w zakresie szkoły średniej w Nowym i Starym Sączu. Brała czynny udział w pracach I Tajnej Komisji Egzaminacyjnej. Przechowywała i rozdawała uczącej się młodzieży podręczniki. Wyjeżdżała z członkami komisji do różnych miejscowości ziemi sądeckiej i Limanowszczyzny w celu przeprowadzenia egzaminów.

Zasłużeni dla tajnej oświaty w Nowym Sączu byli także Władysław Miaszek (uczący w Liceum Pedagogicznym w Starym Sączu) i Eugeniusz Pawłowski (uczący na tajnych kompletach w zakresie szkoły średniej języka polskiego i łacińskiego od 1 listopada 1939 roku do 20 stycznia 1945 roku w Gimnazjum i Liceum im. Bolesława Chrobrego). Tajne nauczanie prowadzili w Nowym Sączu siostra Beata Włoszczowska i Henryk Stamiński (kierownik Zakładu Chłopców Polskiego Komitetu Opiekuńczego). Henryk Stamiński zorganizował i prowadził w latach 1944–1945 dla wychowanków zakładu tajne nauczanie języka polskiego, historii, geografii Polski przy współpracy Romualda Reguły i Eugeniusza Korpaka w zakresie szkoły podstawowej i średniej. Wytrwale nauczali na terenie miasta: Stanisław Bernacki, ks. Andrzej Cierniak, Maria Flis, Alfons Garguła, Jadwiga Gryglewska, Kamila Hubrich, Józef Izdebski, Franciszek Wzorek, Zo-

⁴⁶ S. Długopolski, *Wspomnienie o Jadwidze Czerniejewskiej-Wolskiej „Jaga”*, „Rocznik Sądecki”, t. XV/ XVI, dz. cyt., s. 577–587, E. Smajdor, *Wierni ojczyźnie. Szkice z dziejów...*, dz. cyt., s. 51.

⁴⁷ M. Wiczorek, *Tajne nauczanie w powiecie nowosądeckim...*, dz. cyt., s. 40.

fia Jagoszewska, Antoni Sitek, Edward Smajdor, Ryszard Gessing, Karol Myczkowski, Leon Milówka. Pod koniec okupacji w 1944 roku w Nowym Sączu uczyło tajnie ogółem 58 osób, w tym 45 nauczycieli z kwalifikacjami do szkół średnich i 13 nauczycieli szkół powszechnych⁴⁸.

W gminie Nowy Sącz Wieś komplety tajnego nauczania prowadzone były w Biegonicach, gdzie uczyli Michalina Marczyk i Kazimierz Turkiewicz. W Gołąbkowicach tajnie nauczał Mieczysław Wieczorek, w Jamnicy Irena Piekarz. W Paszynie uczyła Maria Dubiel, a w Wielogłowach Maria Kotas⁴⁹.

Od początku okupacji silnymi ośrodkami tajnej oświaty na poziomie gimnazjum i liceum ogólnokształcącego były nowosądeckie klasztory. W latach 1939–1945 w klasztorze sióstr niepokalanek prowadzone było tajne nauczanie w ramach gimnazjum i liceum. Oprócz Szkoły Handlowej mieściły się tam Szkoła Krawiecka i Szkoła Gospodarcza.

Biały Klasztor i Szkoła Sióstr Niepokalanek w Nowym Sączu.

Fot. J. Gołąb-Kowalska.

⁴⁸ Zob. Archiwum ZG ZNP, OM w Nowym Sączu, zespół: Życiorysy nauczycieli nowosądeckich, sygn. 15/4, teczka I, Karty biograficzne (życiorysy) byłych działaczy i nauczycieli tajnego nauczania w powiecie nowosądeckim, sygn. 15/6, teczka X, Karta biograficzna.

⁴⁹ Zob. Archiwum ZG ZNP, OM w Nowym Sączu, zespół: Życiorysy nauczycieli nowosądeckich, sygn. 15/4, teczka I.

W klasztorze prowadzono tajne kursy techniczne, spółdzielcze, 6 szkół powszechnych męskich i żeńskich. Siostry nauczały w zakresie czteroletniego gimnazjum i dwuletniego liceum humanistycznego, oprócz tego egzaminowały z poszczególnych klas, przedmiotów. Zespół nauczycielski składał się z 14 sióstr zakonnych. Jedną z nich, Leonia Fudakowska, sprawowała opiekę nad dziećmi przedszkolnymi, uczyła także języka francuskiego w tajnych kompletach. Renata Fudakowska egzaminowała młodzież z języka niemieckiego. Krysta Szembek, przełożona klasztoru, uczyła tajnie i egzaminowała od pierwszych tygodni okupacji. W kompletach Margarity Wydźga uczyła biologii, Marcela Dyakowska języka polskiego i religii. Macieja Grodzieńska prowadziła od listopada 1939 roku nauczanie języka polskiego i religii w Prywatnym Gimnazjum i Liceum. Była członkiem Tajnej Komisji Egzaminacyjnej w klasztorze, w latach 1941–1945 prowadziła zespoły uczennic, ucząc geografii⁵⁰.

O szeroko zakrojonej akcji tajnego nauczania w klasztorze świadczy duża liczba kompletów klas gimnazjum i liceum w latach 1939–1944. Przedstawia to tabela 1.

Tabela 1

Zestawienie kompletów tajnego nauczania w klasztorze sióstr niepokalanek w Nowym Sączu w latach 1939–1944

Lata	Lata				
	1939–1940	1940–1941	1941–1942	1942–1943	1943–1944
Gimnazjum					
Klasa I	2	–	11	5	3
Klasa II	2	2	4	4	3
Klasa III	4	6	8	–	4
Klasa IV	4	6	7	4	–
Liceum					
Klasa I	6	5	4	2	2
Klasa II	–	8	5	4	3
Razem	18	27	39	19	15
W internacie	3	11	12	11	8
Uczennice dochodzące	15	16	27	8	7

Źródło: Archiwum Klasztoru Sióstr Niepokalanek w Nowym Sączu: kronika klasztoru, zestawienia statystyczne dotyczące tajnych kompletów, *Stulecie Białego Klasztoru Sióstr Niepokalanek w Nowym Sączu. 100 lat dziejów i pracy apostolskiej Białego Klasztoru Sióstr Niepokalanek w Nowym Sączu 1897–1997*, red. M.E. Domaszewska, M. E. Guźda, M.M. Pintscher, Nowy Sącz 1997, s. 75.

⁵⁰ *Stulecie Białego Klasztoru...*, dz. cyt., s. 74–75.

W latach 1940–1944 przeprowadzono w klasztorze egzaminy maturalne, do których w większości przystępowały dziewczęta:

1940–1941: 8 egzaminów.

1941–1942: 8 egzaminów. Uczestniczyło w nich tylko dwóch chłopców.

1942–1943: 7 egzaminów. Brał w nich udział jeden chłopiec.

1943–1944: 9 egzaminów. Brało w nich udział czterech chłopców.

Z informacji zawartych w archiwum klasztoru siostr niepokalanek wynika, że w latach 1940–1945 na tajnych kompletach przeprowadzono 495 egzaminów z poszczególnych przedmiotów różnych klas oraz 32 egzaminy dojrzałości. W styczniu 1944 roku do klasztoru wprowadził się niemiecki szpital wojskowy, pozostający w gmachu do stycznia 1945 roku, utrudniając prowadzenie tajnego nauczania⁵¹.

Przez wszystkie lata okupacji prowadzono w nowosądeckim klasztorze ojców jezuitów tajne Wyższe Studium Teologiczne⁵². Zorganizowane tajne nauczanie odbywało się w klasztorze od 1940 roku w zakresie liceum ogólnokształcącego w zespołach od 10 do 26 osób⁵³. Z informacji zawartych w najnowszej publikacji duszpasterza Jana Preisnera pt. *Jezuici w Nowym Sączu przy kościele Świętego Ducha* wynika, że studenci Wyższego Studium Teologicznego w klasztorze studiowali w latach 1939–1945 filozofię, a w latach 1940–1945 teologię⁵⁴. W roku 1940/41 studium zostało znacznie poszerzone. Obejmowało już wszystkie trzy lata filozofii, a także trzeci i czwarty rok teologii. Na przełomie 1941/42 roku na terenie klasztoru były trudności. Władze miejskie wezwały 8 filozofów do pomocy w magistracie w przeprowadzeniu spisu przemysłowego. Byli wówczas zajęci od 10 do 22 października 1941 roku, nie mogli pogodzić pracy w magistracie ze studiami. 23 marca 1942 roku został zarządzony spis młodych mężczyzn, aby ich zabrać do budowlanki (Baudienst). Nie zabrano nikogo z kleryków. Rok 1942/43 był najspokojniejszym w czasie okupacji. W roku 1943/44 zaszły duże zmiany. W klasztorze sądeckim nauczano wówczas tylko filozofii, natomiast teologii w Starej Wsi. W publikacji Jana Preisnera nie ma informacji o liczbie studentów, jak i wykładowców uczestniczących w tajnym nauczaniu teologii na terenie Starej Wsi w roku 1943/44. W roku 1944/45 doszło do zmian w nowosądeckim studium. Nie utworzo-

⁵¹ AKSN w Nowym Sączu, zespół: Materiały życzliwie udostępnione przez klasztor: kronika klasztoru, zestawienia statystyczne dotyczące tajnych kompletów, liczby uczniów w latach 1939–1945.

⁵² J. Chrobaczyński, *Wojna obronna w 1939 roku i jej skutki. Syndrom września...*, dz. cyt., s. 370.

⁵³ *Catalogus provinciae...*, dz. cyt., s. 20–70; J. Preisner, *Jezuici w Nowym Sączu...*, dz. cyt., s. 248–257.

⁵⁴ J. Preisner, *Jezuici w Nowym Sączu...*, dz. cyt., s. 247–257.

no wówczas pierwszego roku dla studentów filozofii z powodu zamknięcia przez Niemców szkół średnich. Potem na terenie klasztoru zaczęto wykładać fakultet z teologii na I i IV roku. Poniższa tabela przedstawia liczbę studentów i wykładowców na fakultecie (z filozofii, teologii) w nowosądeckim klasztorze ojców jezuitów w latach 1939–1945.

Tabela 2

Liczba studentów i wykładowców biorących udział w tajnym nauczaniu w Wyższym Studium Teologicznym w latach 1939–1945 (fakultety: filozofia, teologia)

Rok studiów	Liczba studentów				Liczba wykładowców	Fakultet
	rok I	rok II	rok III	rok IV		
1939/40	–	21	21	–	5	filozofia
1940/41	11	7	19	–	6	filozofia
	–	–	8	10	3	teologia
1941/42	10	11	10	–	6	filozofia
	–	–	19	3	3	teologia
1942/43	19	7	11	–	8	filozofia
	–	–	–	15	2	teologia
1943/44	11	19	6	–	8	filozofia
	–	–	–	–	księża uczą w Starej Wsi	teologia
1944–1945	–	11	17	–	7	filozofia
	5	–	–	2	2	teologia

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: J. Preisner, *Jezuici w Nowym Sączu przy kościele Świętego Ducha*, t. II: 1895–1975, Kraków 2003, s. 247–257.

Z analizy powyżej zamieszczonych danych wynika, że w latach 1939–1945 studiowało w Wyższym Studium Teologicznym 273 studentów, a wykładało 50 księży. W opracowaniu monograficznym pt. *Dzieje miasta Nowego Sącza* zawarto jednak inną informację. Wynika z niej, że w klasztorze studiowało ok. 100 księży (wzmianka z 1996 roku). Należy jednak stwierdzić, że według danych zawartych w tabeli liczba księży studiujących w klasztorze w okresie okupacji niemieckiej była zdecydowanie większa. Potwierdzają to informacje z wywiadu przeprowadzonego przeze mnie z ks. Franciszkiem Bargłem w 1999 roku oraz badania Jana Preisnera dokonane po 2000 roku. Informacje o liczbie księży studiujących w Wyższym Studium Teologicznym z tabeli 2 są wiarygodniejsze od danych liczbowych zawartych w monografii *Dzieje miasta Nowego Sącza*.

Z analizy tabeli wynika, że studenci uczęszczali tylko na fakultety z filozofii i teologii. Filozofię wykładano w klasztorze przez cały okres okupacji,

natomiast teologii nie nauczano tylko w roku 1939/40 i 1943/44. W tabeli (opartej na badaniach Jana Preisnera) nie uwzględniono wszystkich fakultetów wykładanych w klasztorze w latach 1939–1945. Z wywiadu z ks. Bargłem wynika, że studenci byli nauczani historii, filozofii, psychologii, fizyki. Nie uzyskałam w wywiadzie informacji o tym, że byli nauczani teologii. Z tabeli wynika, że najwięcej wykładowców nauczało na fakultecie z filozofii, zdecydowanie mniej na teologii. Należy jeszcze skonstatować, że najmniej studentów uczęszczało do Wyższego Studium Teologicznego w roku 1939/40 (42 osoby na roku II i III). Nauczano ich wówczas tylko filozofii. Tak mała liczba studentów świadczy o tym, że tajne nauczanie na terenie klasztoru w roku 1939/40 było w załączkach. W latach 1940–1945 rozwijało się prężniej, wzrastała liczba studentów (na roku: I, III, II, IV) uczęszczających na fakultet z filozofii. Jednak liczba studentów teologii była zdecydowanie mniejsza w porównaniu ze studentami filozofii w latach 1940–1945. Tylko na roku IV w latach 1940–1945 studenci uczęszczali na fakultet z teologii, natomiast nie uczęszczali na fakultet z filozofii.

W poniższej tabeli przedstawię wykaz wykładowców uczących w latach 1939–1945 fakultetu z filozofii i teologii w Wyższym Studium Teologicznym w klasztorze ojców jezuitów.

Tabela 3

Wykaz wykładowców uczących fakultetów (z filozofii i teologii) w latach 1939–1945 w Wyższym Studium Teologicznym w klasztorze ojców jezuitów. Specjalizacja księży

Rok szkolny	Wykładowcy na fakultecie z filozofii. Specjalizacja księży	Wykładowcy na fakultecie z teologii. Specjalizacja księży
1939/40	ks. Bronisław Bębenek (prof. psychologii racjonalnej) ks. Eugeniusz Chomrański (prof. etyki i pedagogiki, prefekt studiów) ks. Franciszek Illków (prof. historii filozofii) ks. Antoni Kuśmierz (prof. psychologii doświadczalnej i biologii) ks. Władysław Markucki (prof. teodycei)	–

1940/41	ks. Bronisław Bębenek (prof. psychologii racjonalnej i pedagogiki) ks. Antoni Kuśmierz (prof. ontologii, psychologii doświadczalnej i biologii) ks. Franciszek Kwiatkowski (prof. dialektyki, krytyki i historii filozofii) ks. Józef Płaza (prof. homiletyki) ks. Stanisław Wawrzyn (prof. etyki ogólnej i specjalnej)	ks. Franciszek Macios (prof. teologii dogmatycznej na kursie akademickim) ks. Stanisław Styś (prof. egzegezy, języka hebrajskiego, liturgii i rytu) ks. Bronisław Wójcik (prof. teologii dogmatycznej na kursie akademickim)
1941/42	ks. Franciszek Górszczyk (prof. matematyki, fizyki, chemii, biologii i psychologii doświadczalnej, prefekt studiów) ks. Franciszek Kwiatkowski (prof. teodycei i krytyki) ks. Józef Płaza (prof. homiletyki i pedagogiki) ks. Stanisław Wawrzyn (prof. etyki, socjologii i metodologii) ks. Antoni Wieszczałak (prof. psychologii racjonalnej i historii filozofii) ks. Karol Wypiór (prof. dialektyki i ontologii)	ks. Franciszek Macios (prof. teologii dogmatycznej i rytu, prefekt studium) ks. Walenty Prokulski (prof. egzegezy Nowego Testamentu) ks. Władysław Wiącek (prof. teologii dogmatycznej)
1942/43	ks. Bronisław Bębenek (prof. psychologii racjonalnej) ks. Franciszek Górszczyk (prof. matematyki, fizyki i chemii, prefekt studium filozofii) ks. Antoni Kuśmierz (prof. psychologii doświadczalnej i biologii) ks. Franciszek Kwiatkowski (prof. krytyki i historii filozofii) ks. Władysław Markucki (prof. kosmologii) ks. Józef Płaza (prof. homiletyki i pedagogiki) ks. Stanisław Wawrzyn (prof. etyki, socjologii i metodologii) ks. Karol Wypiór (prof. dialektyki i ontologii)	ks. Franciszek Macios (prof. teologii dogmatycznej, prefekt studium teologii) ks. Stanisław Styś (prof. egzegezy Starego Testamentu)
1943/44	ks. Bronisław Bębenek (prof. psychologii racjonalnej) ks. Franciszek Górszczyk (prof. matematyki, fizyki i chemii, prefekt studium filozofii) ks. Antoni Kuśmierz (prof. psychologii doświadczalnej i biologii) ks. Franciszek Kwiatkowski (prof. krytyki i historii filozofii) ks. Władysław Markucki (prof. kosmologii)	Księża uczyli w Starej Wsi

	ks. Józef Płaza (prof. homiletyki i pedagogiki) ks. Stanisław Wawrzyn (prof. etyki, socjologii i metodologii) ks. Karol Wypiór (prof. dialektyki i ontologii)	
1944/45	ks. Bronisław Bębenek (prof. psychologii racjonalnej, przewodniczący w czytaniu tekstów Arystotelesa i św. Tomasza) ks. Antoni Kuśmierz (prof. psychologii doświadczałnej i biologii) ks. Franciszek Kwiatkowski (prof. historii filozofii) ks. Władysław Markucki (prof. kosmologii i teologii naturalnej) ks. Józef Płaza (prof. pedagogiki) ks. Stanisław Wawrzyn (prof. etyki i socjologii) ks. Józef Wrzeciono (prof. historii Kościoła)	ks. Jan Skoczeń (prof. teologii moralnej) ks. Karol Wypiór (prof. teologii dogmatycznej)

Źródło: na podstawie: J. Preisner, *Jezuici w Nowym Sączu przy kościele Świętego Ducha*, t. II: 1895–1975, Kraków 2003, s. 248–257; wywiad z ks. Franciszkiem Bargłem z 15 września 1999 roku; *Catalogus provinciae poloniae minoris Societatis Jesu in annis 1940–1945 Cracoviae Romae*. IV Festiv. S. Alphonsi Rodriguez 1948.

Z imiennego wykazu wynika, że najwięcej wykładowców nauczało jednak na fakultecie z filozofii, a najmniej na fakultecie z teologii. Tylko pięciu wykładowców nauczało tajnie na terenie studium przez prawie cały czas okupacji niemieckiej. Byli to: Bronisław Bębenek, Józef Płaza, Franciszek Kwiatkowski, Antoni Kuśmierz, Stanisław Wawrzyn. W opracowaniu Jana Preisnera nie uwzględniono ważnego uczestnika tajnego nauczania na terenie klasztoru ks. Andrzeja Cierniaka. Z wywiadu z ks. Franciszkiem Bargłem oraz z informacji zawartych w dokumencie źródłowym wynika, że Andrzej Cierniak brał w nim jednak udział. Był nauczycielem religii w I Gimnazjum im. Jana Długosza w roku szkolnym 1938/39. W okresie okupacji, od 15 września 1940 roku do 20 stycznia 1945 roku, był członkiem I Tajnej Komisji Egzaminacyjnej w Nowym Sączu, a także egzaminatorem z religii⁵⁵.

Z mojego wywiadu z ks. Bargłem wynika, że wszyscy studenci seminarium zazwyczaj posiadali księgi, zeszyty, podręczniki, skrypty dostarczane przez kleryków. Wykłady w seminarium odbywały się w języku łacińskim

⁵⁵ Szerzej o A. Cierniaku: APAN i PAU w Krakowie, zespół: Zespół Badawczy do Dziejów Oświaty w latach okupacji hitlerowskiej 1939–1945, sygn. K II–17, Województwo krakowskie. Nowy Sącz IV. Materiały biograficzne, Ksiądz Andrzej Cierniak, Karta biograficzna dla Redakcji Słownika biograficznego byłych działaczy tajnego szkolnictwa z okresu okupacji hitlerowskiej; Wywiad przeprowadzony z ks. Franciszkiem Bargłem, 15.09.1999. Andrzej Cierniak w latach 1940–1942 uczył religii w szkolnictwie jawnym.

w godzinach popołudniowych. Egzamininy również odbywały się po łacinie, z wyjątkiem historii, filozofii, psychologii, fizyki. Zazwyczaj w studium egzaminowali: Franciszek Kwiatkowski, Stanisław Bębenek, Stanisław Wawrzyn, Kazimierz Wypiór. Na podstawie wywiadu z ks. Bargłem można stwierdzić, że władze okupacyjne wiedziały o prowadzonym na terenie klasztoru tajnym nauczaniu. Przymykały na to oko, gdyż korzystały z wielu znajdujących się na terenie budynku pomieszczeń i funkcjonującego tam

młyna. Władze niemieckie były także dobrze ustosunkowane do rektora seminarium Józefa Balcaraka⁵⁶.

Tajne nauczanie było prowadzone w siedmioklasowej szkole powszechnej im. Tadeusza Kościuszki w Nowym Sączu. 7 stycznia 1941 roku wszyscy nauczyciele zostali zmuszeni do złożenia oświadczenia o lojalności wobec władz niemieckich. Od 13 listopada 1941 roku szkoła nosiła nazwę Miejskiej Szkoły Powszechnej nr 9 w Nowym Sączu. Uczniowie cztery razy w tygodniu odbywali po cztery lekcje. Jednak wojsko często zajmowało budynek szkolny, w związku z czym zawieszano naukę lub odbywano tajne lekcje w okrojonym wymiarze godzin w różnych budynkach na terenie miasta. Władze okupacyjne wydały zarządzenie dla uczniów, którzy ukończyli czternasty rok życia, że nie mogą uczęszczać do szkoły. W ten sposób opuściło ją 28

uczniów. Ich liczba zmniejszała się z roku na rok. W 1943 roku uczęszczało 400 uczniów, z czego promowano tylko 265. W lipcu 1944 roku nauczycie-

Jezuici, Kościół Świętego Ducha w Nowym Sączu.

Fot. J. Gołąb-Kowalska.

⁵⁶ Wywiad z ks. Franciszkiem Bargłem, 15.09.1999.

le zostali zmobilizowani do kopania okopów, co utrudniało prowadzenie tajnych lekcji⁵⁷.

Tajna praca oświatowa odbywała się także w Gimnazjum Kupieckim w Nowym Sączu. W 1940 roku za zgodą władz okupacyjnych utworzono w mieście Państwową Szkołę Handlową i Państwową Szkołę Handlową II stopnia z 10 oddziałami, o zróżnicowanym programie nauki. We wrześniu 1940 roku ok. 500 uczniów rozpoczęło naukę w klasztorze niepokalanek. W ciągu czterech lat funkcjonowania szkoły liczba uczniów wynosiła od 300 do 500, a liczba oddziałów od 8 do 10. Uczono tajnie geografii gospodarczej, prawoznawstwa, administracji na niektórych przedmiotach dozwolonych. Szkoła była pod stałym nadzorem okupacyjnych władz, a nauczyciele i uczniowie byli często przesłuchiwani. W 1941 roku pod zarzutem kolportażu i czytania prasy konspiracyjnej aresztowanych zostało 42 uczniów. W 1943 roku gorsze warunki lokalowe spowodowały zmniejszenie liczby oddziałów do 8 i uczniów do ok. 300. Po następnym przeniesieniu szkoły władze zniszczyły jej dokumentację, aresztowały kilkadziesiąt uczennic. W październiku 1944 roku powstało kilka kompletów tajnego nauczania, które kontynuowały tajną naukę i przetrwały do końca okupacji⁵⁸.

Maria Flis uczyła w tajnych kompletach matematyki, fizyki, chemii i religii w prywatnym mieszkaniu w Nowym Sączu. W jej zespole w tajnych kompletach uczestniczyły cztery osoby: Kazimiera Frankowiczówna, Kazimierz Gacek, Nina Przełęcka, Irena Zarzycka. Młodzież często w ukryciu, z narażeniem życia przychodziła z jednym zeszytem. Rodzice dzieci uiszczali dobrowolnie kwoty za nauczanie⁵⁹. Z dokumentu archiwalnego (kwestionariusza biograficznego wypełnionego przez Marię Flis) wynika, że uczestniczka tajnego nauczania była kontrolowana przez Kreisschulrata w Nowym Sączu. Podczas prowadzenia tajnych lekcji (w prywatnym mieszkaniu) Maria Flis została niespodziewanie skontrolowana przez Johanna Rudolfa. W dokumencie archiwalnym nie ma informacji o dacie tego zdarzenia. Wynika z niego, że Johann Rudolf zawiadomił gestapo o działalności nauczycielki. Maria Flis była w tej sprawie przesłuchiwana przez gestapo. Potem także była zmuszona zgłaszać się w określonych terminach na przesłuchania do siedziby gestapo. Z jej zeznań wynika, że nie została aresztowana w wyniku nieporozumień między Kreisschulra-

⁵⁷ Z. i M. Basiaga, *Szkoła Podstawowa nr 9...*, dz. cyt., s. 7–8.

⁵⁸ Z. Mordawski, *Szkolnictwo ekonomiczne w Nowym Sączu*, cz. I (1918–1945), „Rocznik Sądecki”, t. XXVI, dz. cyt.

⁵⁹ Z. Śniegowska, *Wojenne lata szkolne...*, dz. cyt., s. 50–53.

tem a gestapo w Nowym Sączu. Nauczycielka po zakończeniu przesłuchań zniszczyła wszelkie dokumenty związane z tajnym nauczaniem. Od 3 listopada 1939 roku do 20 stycznia 1945 roku brała także udział w tajnym nauczaniu w ośrodku przy klasztorze niepokalanek w Nowym Sączu. Uczyła wówczas matematyki, fizyki, chemii, geografii w zakresie programu gimnazjum i liceum ogólnokształcącego. Uczyła wówczas dużą liczbę młodzieży w kompletach⁶⁰.

Zofia Flis uczyła dwie osoby, z którymi odbywała lekcje w zakamarkach stacji kolejowej. W ramach tajnych kompletów w klasztorze niepokalanek prowadziła także kurs dla przedszkolank. Zakazane lekcje odbywały się na zewnątrz mieszkania. Nauczycielka uczyła języka łacińskiego i biologii. Prowadziła dokumentację szkolną, którą sprawdzał Edward Smajdor.

Wanda Flis uczyła geografii, języka niemieckiego. Tajne lekcje historii i języka polskiego odbywały się na przedmieściu Nowego Sącza. Z każdego wykładanego przedmiotu uczniowie każdej klasy w różnym czasie zdawali egzaminy w nowosądeckim klasztorze sióstr niepokalanek. Przechowane przez siostry karty egzaminacyjne zostały po 1945 roku przekazane do placówek oświatowych, co umożliwiała uczyć się na tajnych kompletach w klasztorze uzyskanie świadectw ukończenia gimnazjum i liceum oraz kontynuację nauki⁶¹.

Jedną z ważniejszych postaci uczestniczących w tajnym nauczaniu w Nowym Sączu był Antoni Sitek. W latach 1938–1939 był nauczycielem Gimnazjum Kupieckiego i Szkoły Handlowej w Borysławiu. W czasie okupacji mieszkał w Nowym Sączu i pracował jako nauczyciel języka niemieckiego w jawnej Okręgowej Szkole Zawodowej Rzemieślniczo-Kupieckiej. W latach 1943–1944 nauczał przedmiotów humanistycznych w zakresie programu gimnazjum i liceum ogólnokształcącego na tajnych kompletach uczniowskich. W 1945 roku został sekretarzem w Inspektoracie Oświatowym, brał udział w weryfikacji tajnego nauczania⁶².

⁶⁰ APAN i PAU w Krakowie, zespół: Zespół Badawczy do Dziejów Oświaty w latach okupacji hitlerowskiej 1939–1945, sygn. K II-17, Województwo Krakowskie. Nowy Sącz IV. Materiały biograficzne, Maria Zdzisława Flis, Karta biograficzna dla Redakcji Kartoteki biogramów byłych działaczy tajnego szkolnictwa w latach okupacji hitlerowskiej 1939–1945.

⁶¹ Archiwum II Liceum Ogólnokształcącego im. Marii Konopnickiej w Nowym Sączu, zespół: Tezka akt osobowych: Maria Flis, Zofia Flis, Wanda Flis, Wywiad z Zofią Flis, 25.09.1999. Materiały archiwalne o rodzinie Flisów znajdują się w Muzeum Okręgowym w Nowym Sączu. Zob. APAN i PAU w Krakowie, zespół: Zespół Badawczy do Dziejów Oświaty w latach okupacji hitlerowskiej 1939–1945, sygn. K II-17, Województwo krakowskie. Nowy Sącz IV. Materiały biograficzne, Zofia Flis, Karta biograficzna dla Redakcji Kartoteki biogramów byłych działaczy tajnego szkolnictwa w latach okupacji hitlerowskiej 1939–1945.

⁶² A. Sitek, *Senior Długoszowej rodziny – fragmenty wspomnień*, „Gazeta Krakowska” z 2.11.1998, nr 250 (1579).

Tajne nauczanie funkcjonowało w Prywatnym Gimnazjum Ogólnokształcącym Żeńskim im. Marii Konopnickiej. Młodzież posiadała wszystkie podręczniki szkolne, a szkoła była zaopatrzona w pomoce naukowe. Z powodu nielicznych 8 kompletów nie można było stosować metody indywidualnego nauczania w szerszym zakresie. Czasami młodzież uczono w mieszkaniach nauczycieli pracujących w szkole i uczniów. W przypadku represji ze strony władz niemieckich nauczyciele przerywali naukę. Zazwyczaj pozorowano naukę z uczniami przez organizowanie różnych zabaw, rozkładanie skryptów do matematyki. W liceum uczyło się 13 uczniów, a lekcje na tajnych kompletach realizowało 1102 uczniów⁶³.

Prywatne Gimnazjum Ogólnokształcące Żeńskie im. Marii Konopnickiej
(współcześnie). Fot. J. Gołąb-Kowalska.

Podobnie wyglądało tajne nauczanie w II Państwowym Liceum i Gimnazjum im. Bolesława Chrobrego. Nauczyciele placówki uczyli tajnie w całych kompletach i indywidualnie po 3–5 uczniów. Z powodu braku

⁶³ Archiwum ZG ZNP, OM w Nowym Sączu, zespół: Odpisy ankiet Ministerstwa Oświaty z roku 1946 szkół średnich, szkół zawodowych i szkół ukraińskich, sygn. 15/8, teczka III, Ankieta ZG ZNP: Liceum i Gimnazjum Ogólnokształcące Żeńskie im. M. Konopnickiej, Szkolnictwo jawne i tajne w okresie okupacji.

podręczników często stosowano zamiast tajnych kompletów metodę indywidualnego nauczania⁶⁴.

II Państwowe Liceum i Gimnazjum im. Bolesława Chrobrego (współcześnie).
Od 2002 roku – Akademickie Liceum i Gimnazjum im. Króla Bolesława Chrobrego.
Fot. J. Gołąb-Kowalska.

Alfons Gargula był uczestnikiem tajnego nauczania w II Państwowym Liceum i Gimnazjum w latach 1939–1945. Poniższa tabela ukaze tę jego działalność. 24 września 1945 roku ubiegał się o wystawienie orzeczenia weryfikacyjnego potwierdzającego jego uczestnictwo w tajnym nauczaniu w okresie okupacji niemieckiej. W tabeli zostały uwzględnione nauczane przez niego przedmioty oraz tygodniowa liczba godzin⁶⁵.

⁶⁴ Archiwum ZG ZNP, OM w Nowym Sączu, zespół: Odpisy ankiet Ministerstwa Oświaty z roku 1946 szkół średnich, szkół zawodowych i szkół ukraińskich, sygn. 15/8, teczka III, II Liceum i Gimnazjum im. B. Chrobrego.

⁶⁵ APAN i PAU w Krakowie, zespół: Zespół Badawczy do Dziejów Oświaty w latach okupacji hitlerowskiej 1939–1945, sygn. K II–17, Województwo krakowskie. Nowy Sącz III Dokumenty, Powiatowa Komisja Weryfikacyjna.

Tabela 4

Uczestnictwo Alfonsa Garguli w tajnym nauczaniu w II Państwowym Liceum i Gimnazjum w Nowym Sączu

Czas pełnienia funkcji nauczyciela	Rodzaj szkoły Miejscowość Kierownictwo	Nauczanie: zorganizowane, niezorganizowane	Przedmiot, liczba godzin tygodniowo, zespołowo – łącznie z innymi nauczycielami
1.09.1939– 15.01.1940	bezczynność przymusowa	–	–
16.01.1940– 15.01.1945	Gimnazjum i Liceum w Nowym Sączu <u>Kierownictwo:</u> Dyrektor Piotr Zieliński i Ignacy Kwieciński	zorganizowane	<u>Nauczanie:</u> biologia, geografia z geologią, język łaciński, historia, język polski, język niemiecki. <u>Nauczanie i egzaminowanie:</u> biologia i geografia z geologią <u>Liczba godzin tygodniowo:</u> 16–24

Źródło: Archiwum Nauki PAN i PAU w Krakowie, zespół: Zespół Badawczy do Dziejów Oświaty w latach okupacji hitlerowskiej 1939–1945, sygn. K II–17, Województwo krakowskie. Nowy Sącz III Dokumenty, Powiatowa Komisja Weryfikacyjna.

Z analizy tabeli wynika, że Alfons Gargula nie brał udziału w tworzeniu się załączków tajnego nauczania na terenie tej szkoły. Uczestniczył w tajnym nauczaniu (zorganizowanym) dopiero od stycznia 1940 roku do stycznia 1945 roku. Był nauczycielem dosyć wszechstronnym, nauczał w tej szkole aż 6 różnych przedmiotów.

W latach 1942–1943 został zorganizowany i przeprowadzony tajny kurs dla kandydatów na pracowników pedagogicznych w administracji szkolnej, który ukończyły 4 osoby. Prowadził go Mieczysław Wieczorek. W roku 1944 zorganizowano dwa kursy dla kandydatek na wychowawczynie przedszkoli. Kursy odbywały się w Nowym Sączu i w gminie Podegrodzie⁶⁶.

W Nowym Sączu grupa wybitnych społeczników, nauczycieli, duchowieństwa rozpoczęła tajne nauczanie. W tej akcji brał również udział Związek Cechów Rzemieślniczych i Kongregacja Kupiecka, a wśród nich Józef Homecki, Władysław Styczyński⁶⁷.

⁶⁶ J. Bieniek, *Z dziejów ruchu...*, dz. cyt., s. 228.

⁶⁷ W tajnym nauczaniu brali udział kupcy z Nowego Sącza: Jan Gruber, Władysław Styczyński, Jadwiga Sozańska, Józef Schumacher, Roman Szymkiewicz, oraz przemysłowcy i rzemieślnicy: Jan Lorenz, Franciszek Wąsowicz, Władysław Koterba, Marian Zemla.

W czerwcu 1941 roku po wykrystalizowaniu się szkolnictwa zawodowego sądecki aktywni nauczycieli i kupców rozpoczęli intensywne przygotowania do maksymalnego wykorzystania zaistniałych możliwości. Pierwszą trudnością w organizacji tajnego nauczania był brak pomieszczeń. Bolesław Barbacki reaktywował Szkołę Krawiecką, w której rozpoczęły się Kursy Przygotowawcze do Szkół Przemysłowych i Technicznych. W ramach Szkoły Krawieckiej powstała w 1941 roku Szkoła Gospodarcza, a w budynku I Liceum i Gimnazjum rozpoczęła działalność Okręgowa Rzemieślniczo-Kupiecka Szkoła Zawodowa.

Funkcjonowała także Szkoła Strażacka, która oprócz przedmiotów zawodowych prowadziła szkolenie konspiracyjne dla grup bojowych podziemnej strażackiej pod kryptonimem „Skała”. Trudności w tajnym nauczaniu w zakresie szkoły zawodowej wynikały z narzuconego przez okupanta programu, o bardzo niskim poziomie materiału nauczania. Część nauczycieli poszerzała program nauczania zakazanych przedmiotów. W Państwowej Szkole Handlowej zorganizowano jednoroczne kursy przygotowawcze do pracy w administracji, przeznaczone dla licealistów, którym wojna uniemożliwiła podjęcie studiów. Powstawały z inicjatywy nauczycieli w celu uzyskania przez uczniów świadectwa ukończenia kursu i możliwości zatrudnienia. Kursy chroniły przed wywozem na roboty do Rzeszy. 17 kwietnia 1941 roku z inicjatywy starosty Reinharda Buscha aresztowano 50 uczniów z powodu kolportowania podziemnej prasy przez ucznia tej szkoły Józefa Jurkowskiego⁶⁸.

Kursy Przygotowawcze do Szkół Przemysłowych i Technicznych zostały uruchomione przez okupanta niemieckiego w latach 1940–1941. Grono wykładowców składało się z nauczycieli sądeckich szkół średnich. Zespół nauczycielski nie podporządkował się nakazom okupanta i próbował realizować program przedwojennego gimnazjum na tajnych kompletach. Nauczyciel tej szkoły Alfons Gargula wykładał biologię i zakazaną geografii na lekcjach chemii. Wśród kursantów większość stanowili maturzyści i studenci różnych uczelni, którym likwidacja wyższych szkół uniemożliwiała podjęcie lub kontynuowanie nauki. W marcu 1941 roku ok. 20 absolwentów kursu zostało aresztowanych, co spowodowało zamknięcie szkoły 30 maja 1941 roku.

Tajne nauczanie było prowadzone w Okręgowej Rzemieślniczo-Kupieckiej Szkole Zawodowej od września 1940 do czerwca 1941 roku pod

⁶⁸ J. Bieniek, *W cieniu swastyki, Heinrich Hamann, cz. III: Wspomnienia*, „Rocznik Sądecki”, t. XXII, red. F. Kiryk, Nowy Sącz 1994, s. 97–99.

kierownictwem inż. Maksymiliana Geislera. Szkoła miała trzystopniową strukturę organizacyjną, uczęszczała do niej na zajęcia teoretyczne trzy razy w tygodniu młodzież męska i żeńska ucząca się różnych zawodów. Na warsztaty kolejowe uczęszczało ok. 700 uczennic. Szkoła zwana „Geislerówką” zatrudniała 24 nauczycieli, specjalistów i trzech pracowników administracji. Nauczyciele przekwalifikowali się na potrzeby tajnych kompletów. Feliks Rapf i Antoni Sitek ukończyli kurs języka niemieckiego, zyskując prawo do wykładania go w szkole zawodowej. Inni nauczyciele uczący historii, biologii w gimnazjum zmuszeni byli do uczenia innych przedmiotów w celu zdobycia zatrudnienia i środków do życia. Wykładano religię, matematykę, fizykę, język niemiecki, korespondencję, stylistykę, rysunki techniczne, naukę kroju na oddziałach żeńskich, towaroznawstwo i przedmioty zawodowe różnych branż. Dzięki patriotycznej postawie dyrektora Maksymiliana Geislera w szkole utrzymano wysoki poziom nauczania. Uczniowie szkoły zawodowej byli łącznikami, kolporterami prasy konspiracyjnej na ziemi sądeckiej. Wracając z lekcji, często wynosili ukryte w przyborach szkolnych gazetki konspiracyjne i pocztę przekazywaną pracownikom terenowej sieci łączności konspiracyjnej w umówionych miejscach⁶⁹.

Gmina Ujanowice była jednym z ważniejszych ośrodków tajnego nauczania. Organizacyjnie tajne nauczanie na poziomie średnim w gminie Ujanowice związane było z Nowym Sączem. Od połowy 1941 roku z Powiatowej Komisji Oświaty i Kultury w Nowym Sączu uczący otrzymywali instrukcje, a młodzież podręczniki szkolne. Od 1942 roku corocznie w miesiącach letnich przyjeżdżały zespoły egzaminacyjne Tajnej Komisji Egzaminacyjnej Ignacego Kwiecińskiego w celu przeprowadzenia egzaminów dla uczących się tajnie z całej gminy. Część nauczycieli z gminy uczyła w Nowym Sączu⁷⁰.

Tajne nauczanie w szkole średniej ogólnokształcącej prowadziła Zofia Oleksy, nauczycielka języka polskiego, organizatorka tajnej oświaty na terenie gminy. Uczyła także w Prywatnym Liceum i Gimnazjum Żeńskim w Nowym Sączu i w swej rodzinnej wsi Żmiąca (gmina Ujanowice)⁷¹. W Żmiącej z jej inicjatywy powstały w listopadzie 1939 roku komplety tajnego nauczania realizujące program I i II klasy gimnazjum i I klasy liceum,

⁶⁹ Tamże, s. 100–107.

⁷⁰ M. Sromek, *Żmiąca wieś w dobrach Klarysek Starosądeckich, historia i teraźniejszość*, Ujanowice 1999, s. 129–133.

⁷¹ Tamże, s. 129; Z. Oleksy, *Ku pożytkowi narodu*, „Dunajec. Tygodnik PZPR” z 30.10.1983, nr 44 (156). *Z kroniki żałobnej*. Zofia Oleksy, „Dziennik Polski” z 20.11.1965, nr 276 (677).

obejmujące 17 uczniów. Uczyli w nich Tomasz Kołodziej oraz dwóch studentów Uniwersytetu Jagiellońskiego (Wincenty Uryga, Wincenty Zelek). W następnych latach Zofia Oleksy organizuje komplety w Krosnej, Ujanowicach, Strzeszycach, jednak głównymi ośrodkami tajnej nauki w gminie pozostała Żmiąca i miejscowości: Żbikowice, Wronowice, Tęgoborze. Liczba uczącej się młodzieży wzrastała, osiągając w latach 1944–1945 liczbę 76 uczniów przy 17 nauczycielach. W gminie prowadzono również komplety w zakresie szkoły powszechnej III stopnia (Eugenia Lenartowicz i Marian Moszycki). Część nauczycieli przenosiła się często ze względów bezpieczeństwa do kompletów innych miejscowości. Tajna Komisja Egzaminacyjna pod przewodnictwem Zofii Oleksy przeprowadziła egzaminy trzykrotnie w 1942 i 1943 roku. W latach 1942–1944 egzaminowała 76, a w 1945 roku 72 uczniów.

W kompletach gminy Ujanowice uczyło się 125 osób, z których 15 uzyskało świadectwo dojrzałości liceum ogólnokształcącego, 20 ukończyło IV klasę gimnazjum, a 90 niższe klasy gimnazjum. W przeważającej większości była to młodzież chłopska⁷².

Władze niemieckie wiedziały o tajnym nauczaniu prowadzonym na terenie Nowego Sącza. Podejrzywały istnienie konspiracji oświatowej, ale nie znały jej rozmiarów i nie wiedziały, jak funkcjonuje tajne nauczanie. Nie było żadnych wypadków zdekonspirowania kompletów uczniowskich. Czasami zdarzały się różnego rodzaju ostrzeżenia dla tajnie uczących nauczycieli. W październiku 1943 roku na polecenie Powiatowej Komisji Oświaty i Kultury tajne nauczanie zostało zawieszona na okres kilku tygodni podczas pobytu w Kreisschulracie w Nowym Sączu Johanna Rudolfa. Stało się to prawdopodobnie na skutek ogłoszenia przez radio w Londynie pewnych szczegółów dotyczących rozmiarów tajnego nauczania w kraju. Po czterotygodniowej przerwie wznowiono je⁷³.

Największy rozwój tajnego nauczania nastąpił na ziemi sądeckiej w latach 1943–1944. Był to okres niesprzyjający dla funkcjonowania podziemnych szkół, nauczycieli mobilizowano do kopania rowów i fortyfikacji. Na tajnych kompletach w zakresie szkoły średniej i powszechnej uczyło się ponad 2000 uczniów, a uczyło ich ponad 200 nauczycieli.

Na podstawie sumarycznych danych uzyskanych przez Mieczysława Wieczorka rozmieszczenie kompletów z lat 1939–1945 zostało przedsta-

⁷² M. Sromek, *Żmiąca wieś...*, dz. cyt., s. 130–133; Archiwum parafialne w Żmiącej, zespół: Materiały dotyczące działalności Zofii Oleksy w tajnym nauczaniu. Materiały życzliwie udostępnione 26.12.1999.

⁷³ Wywiad z Antonim Sitkiem, 29.11.1998; Wywiad z Józefem Bieńkiem, 24.08.1998.

wione przez Małgorzatę Szmit w artykule pt. *Szkolnictwo legalne i tajne w ziemi sądeckiej w okresie okupacji hitlerowskiej*. Brak niestety dokładnych danych o liczbie tych uczniów.

Tabela 5

Sumaryczne dane uzyskane przez Mieczysława Wieczorka w poszczególnych gminach ziemi sądeckiej uwzględniające liczbę uczniów i nauczycieli w latach 1939–1945

Gmina	Uczniowie	Nauczyciele
Nowy Sącz	ok. 750	83
Stary Sącz	–	–
Chełmiec	–	6
Grybów	ok. 150	17
Kobyle Gródek	–	4
Korzenna	142	22
Krynica	–	4
Łącko	176	18
Łososina Dolna	–	9
Nawojowa	–	7
Piwniczna	–	12
Podegrodzie	–	11
Ujanowice	–	17
Muszyna	35	6

Źródło: M. Szmit, *Szkolnictwo legalne i tajne w ziemi sądeckiej w okresie okupacji hitlerowskiej*, w: *Okupacja w Sądecczyźnie 1939–1945. Materiały na Seminarium w Nowym Sączu*, red. J. Berghausen, Nowy Sącz 1974, s. 401.

Z powyższych danych wynika, że najwięcej uczniów uczyło się w Nowym Sączu – ok. 750. W mieście uczyło też 83 nauczycieli. Liczby te są bardzo duże w porównaniu z gminami Grybów, Korzenna, Łącko, Ujanowice, Piwniczna i Muszyna. Można na podstawie tabeli skonstatować, że Nowy Sącz był jednym z bardziej prężnych ośrodków tajnego nauczania na ziemi sądeckiej.

Duże różnice w poszczególnych gminach ziemi sądeckiej spowodowane były warunkami politycznymi i demograficznymi. Dotyczy to takich gmin jak Piwniczna, Krynica, Muszyna. W tych gminach występował duży procent ludności łemkowskiej, a w niektórych miejscowościach nie było także kadry nauczycielskiej, np. w Korzennie, gdzie przed 1939 rokiem istniała tylko czteroklasowa szkoła powszechna, a pierwsze komplety powstały w końcu 1942 roku. Tajne nauczanie było prowadzone głównie w domach,

w kompletach o różnej liczebności. W Nowym Sączu komplety były przeważnie dwudziestoczteroosobowe, w Starym Sączu liczyły 6–8 osób⁷⁴.

3. Tajne Komisje Egzaminacyjne

Trzy komisje działały na terenie ziemi sądeckiej przez cały okres okupacji. Przeprowadziły 1749 egzaminów. Były one eksternistyczne, oparte na programie nauki obowiązującym w 1939 roku. Egzaminy można było składać częściami po kilka przedmiotów. Były bezpłatne, a na przeprowadzenie ich w terenie przewodniczący komisji otrzymywali dotacje pieniężne z Powiatowej Komisji Oświaty i Kultury⁷⁵.

Przed I Tajną Komisją Egzaminacyjną zdawało ok. 60 procent wszystkich osób, których egzaminy były weryfikowane po 1945 roku. W składzie I Tajnej Komisji Egzaminacyjnej z nauczycieli uczących na terenie Nowego Sącza znajdowali się: ks. Andrzej Cierniak, egzaminator z religii, Zofia Oleksy, egzaminator z języka polskiego i łacińskiego, Feliks Rapf, egzaminator z matematyki, fizyki, chemii, Maria Fedak, egzaminator z języka polskiego, języków obcych i propedeutyki filozofii, Alfons Gargula, egzaminator z biologii i geografii⁷⁶.

Przed II Tajną Komisją Egzaminacyjną zdawało ok. 12 procent osób, których egzaminy zweryfikowano. W jej składzie byli Piotr Zieliński i ks. Andrzej Cierniak, uczący na terenie Nowego Sącza. Piotr Zieliński był przewodniczącym komisji i jednocześnie egzaminatorem z historii, geografii i zagadnień życia współczesnego. Stosunkowo mała liczba egzaminowanych przez komisję wynika z tego, że Piotr Zieliński był w dużym stopniu zajęty pracami organizacyjnymi Powiatowej Komisji Oświaty i Kultury. W roku 1942 i 1943 jego działalność w Nowym Sączu była utrudniona, ponieważ w tym czasie pracował w szkole powszechnej w Łososinie Górnej⁷⁷.

Część egzaminowanych przez III Tajną Komisję Egzaminacyjną stanowiły uczennice Prywatnego Gimnazjum Żeńskiego znajdującego się w klasztorze sióstr niepokalanek. Przed tą komisją zdawało ok. 23 procent osób, których egzaminy zweryfikowano. W jej pracach pomagał Piotr

⁷⁴ M. Szmit, *Szkołnictwo legalne...*, dz. cyt., s. 242–243.

⁷⁵ I. Kwieciński, *Z dziejów tajnego nauczania w powiecie nowosądeckim i limanowskim*, „Rocznik Sądecki”, t. II, red. T. Mączynski, Nowy Sącz 2005, s. 126.

⁷⁶ Skład komisji ustalono na podstawie protokołów egzaminacyjnych i wydanych zaświadczeń o pracy w tajnym nauczaniu. Zob. AP w Krakowie, ONS, zespół: PKWNS, sygn. 1,2,3,4, Protokoły z weryfikacji tajnego nauczania i tajnych egzaminów, odbytych w czasie okupacji niemieckiej w latach 1939–1945, t. I, II, III, IV.

⁷⁷ Tamże.

Zieliński. Przewodniczącą była siostra Beata Włoszczewska, egzaminator z fizyki i matematyki, w skład komisji wchodziły siostry prowadzące tajne nauczanie w Nowym Sączu. Były to: Zdzisława Belke, Leonia Fudakowska, Renata Fudakowska, Krysta Szembek, Margarita Wydźga, Macieja Grodzieńska, Witolda Gracka⁷⁸.

Znaczna większość egzaminów przeprowadzonych przez wymienione trzy komisje odbyła się w latach 1942–1945, kiedy to tajne nauczanie rozrosło się do szczególnie dużych rozmiarów. Zarówno przewodniczący, jak i członkowie Tajnych Komisji Egzaminacyjnych stwierdzili, że mimo dużych trudności w prowadzeniu tajnej oświaty spowodowanych brakiem wystarczającej liczby podręczników, pracowni fizyki, chemii, przy egzaminach młodzież wykazywała wystarczające, często bardzo dobre i dobre opanowanie materiału nauczania. Uczniowie zazwyczaj byli dobrze przygotowani do egzaminów. Wypadki powtarzania egzaminu z danej klasy były bardzo rzadkie⁷⁹.

4. Weryfikacja tajnego nauczania

Tajne nauczanie prowadzone w okresie okupacji niemieckiej na ziemi sądeckiej i w kraju obejmowało tysiące młodzieży, toteż jednym z pierwszych działań Resortu Oświaty PKWN była legalizacja wyników tajnego nauczania, sprawy oświaty, nauki i kultury. Te kwestie znalazły wyraz w Manifeście do Narodu Polskiego ogłoszonym przez PKWN 22 lipca 1944 roku. 20 stycznia 1945 roku wolność odzyskało miasto Nowy Sącz⁸⁰.

Jedno z pierwszych przedsięwzięć w zakresie szkolnictwa na ziemi sądeckiej dotyczyło powołania władz oświatowych. 23 sierpnia 1944 roku Resort Oświaty wydał zarządzenie nr 67/II – Śr/44 dotyczące weryfikacji tajnego nauczania. Zarządzenie to powołało na ziemi sądeckiej i w większych miastach Powiatową Komisję Weryfikacyjną do spraw tajnego nauczania. Komisje zostały upoważnione do wydawania na podstawie wyników tajnych egzaminów i innych materiałów z tajnego nauczania świadectw równoznacznych z normalnymi świadectwami państwowych szkół średnich i innych. Akcję weryfikacyjną rozpoczęto 23 marca 1945 roku. Była ostatnim aktem funkcjonowania tajnej oświaty⁸¹.

⁷⁸ Tamże.

⁷⁹ M. Wieczorek, *Tajne nauczanie w powiecie nowosądeckim...*, dz. cyt., s. 54–55.

⁸⁰ B. Dolata, *Działania wyzwolenicze na Sądeckczyźnie w roku 1945*, w: *Rocznik Sądecki*, t. IX, red. M. Nowak, Nowy Sącz 1968, s. 347–370; tenże, *Wyzwolenie Polski 1944–1945*, Warszawa 1974, s. 236.

⁸¹ AP w Krakowie, ONS, zespół: PKWNS, sygn. 6, Akta Powiatowej Komisji Weryfikacyjnej w Nowym Sączu, t. VI.

23 stycznia 1945 roku rozpoczął działalność Inspektorat Szkolny w Nowym Sączu z Mieczysławem Wieczorkiem jako inspektorem szkolnym na czele oraz Józefem Izdebskim, Piotrem Kimmerem, Maksymilianem Pałką (pracownicy administracyjni). 5 lutego 1945 roku do Nowego Sącza przybył jako delegat Ministerstwa Oświaty Rządu Tymczasowego Rzeczypospolitej Polskiej Kurator Okręgu Szkolnego w Rzeszowie Kazimierz Holejko. Zaakceptował skład personalny Inspektoratu Szkolnego i jego dotychczasowe działania. Wystawił Mieczysławowi Wieczorkowi nominację na inspektora szkolnego i stosowne nominacje na pracowników administracji w Nowym Sączu⁸².

Pismem nr 2969/45 z 19 marca 1945 roku kuratorium wyznaczyło Mieczysława Wieczorka na przewodniczącego Powiatowej Komisji Weryfikacyjnej. Skład komisji do spraw tajnego nauczania stanowili: Mieczysław Wieczorek (przewodniczący), Kamila Hubrich, Ignacy Kwieciński, Feliks Rapf, Piotr Zieliński (członkowie), Józef Izdebski i Antoni Sitek (sekretarze). Komisja rozpoczęła działalność 23 marca 1945 roku w lokalu Inspektoratu Szkolnego w Nowym Sączu, ogłaszając publicznie o swej działalności za pośrednictwem szkół, zarządów gminnych i miejskich przez odpowiednie obwieszczenia. Dla osób, które pobierały naukę w tajnym nauczaniu i zdały egzaminy, sporządzono specjalne protokoły weryfikacyjne, przedstawiające przebieg nauki i odbytych egzaminów popartych dowodami. Na podstawie tych protokołów wystawiano świadectwa według ustalonych wzorów. Ze swej pracy komisja zdawała sprawozdania do Okręgowej Komisji Weryfikacyjnej przy kuratorium⁸³.

Powiatowa Komisja Weryfikacyjna zakończyła pracę 12 stycznia 1945 roku. Dokonała podsumowania pracy komisji i wyników tajnego nauczania na ziemi sądeckiej⁸⁴.

5. Wyniki weryfikacji tajnego nauczania

W marcu 1945 roku rozpoczęła się legalizacja wyników tajnego nauczania. Kuratorium Okręgu Szkolnego Krakowskiego powołało Komisję Weryfikacyjną, która rozpoczęła działalność 23 marca 1945 roku. Powiatowa Komisja Weryfikacyjna zweryfikowała ogółem tajnych egzaminów:

⁸² J. Słowik, *Rozwój szkolnictwa w latach 1945–1990*, w: *Dzieje miasta Nowego Sącza*, t. III, red. F. Kuryk, Z. Ruta, Kraków 1996, s. 626–627.

⁸³ I. Kwieciński, *Z dziejów...*, dz. cyt., s. 133; AP w Krakowie, ONS, zespół: PKWNS, sygn. 6, Akta Państwowej Komisji Weryfikacyjnej w Nowym Sączu, t. VI.

⁸⁴ AP w Krakowie, ONS, zespół: PKWNS, sygn. 6, Akta Powiatowej Komisji Weryfikacyjnej w Nowym Sączu, Protokół z dnia 12.01.1945 r.

497 egzaminów z ukończenia I klasy gimnazjum ogólnokształcącego,
325 egzaminów z ukończenia II klasy gimnazjum ogólnokształcącego,
262 egzaminy z ukończenia III klasy gimnazjum ogólnokształcącego,
346 egzaminów z ukończenia IV klasy gimnazjum ogólnokształcącego,
158 egzaminów z ukończenia I klasy liceum ogólnokształcącego,
159 egzaminów dojrzałości liceum ogólnokształcącego,
2 egzaminy z ukończenia II klasy liceum pedagogicznego,
24 egzaminy z ukończenia siedmioklasowej szkoły powszechnej III stopnia,
7 egzaminów z ukończenia tajnego kursu dla wychowawczyń przedszkoli.

W opracowaniach naukowych i materiałach źródłowych nie ma informacji dotyczących wyników weryfikacji tajnego nauczania w Nowym Sączu. Ukażę tę kwestię na tle wyników na ziemi sądeckiej. Zweryfikowano także 129 egzaminów niepełnych z części przedmiotów danej klasy z klas I–III, 3 egzaminy niepełne z I klasy liceum i 8 niepełnych egzaminów dojrzałości liceum ogólnokształcącego. Liczba zweryfikowanych tajnych egzaminów pełnych wynosi 1780, w tym 1071 egzaminów z zakresu szkoły średniej i 140 egzaminów niepełnych. Natomiast liczba osób, którym zweryfikowano tajną naukę, to 1102, w tym 1071 osób zdających egzamin z zakresu szkoły średniej. Liczba zweryfikowanych egzaminów przekracza liczbę poddanych weryfikacji osób, ponieważ części uczących się weryfikowano kilka egzaminów. Odbywało się to przy weryfikacji egzaminów dojrzałości. Weryfikowano wtedy tajny egzamin z ukończenia IV klasy gimnazjum. Weryfikacja tajnego nauczania dała młodzieży dowody nauki odbywanej w czasie okupacji niemieckiej. Potwierdziła nadzieje uczniów i nauczycieli, że wyniki konspiracyjnego nauczania zostaną uznane po 1945 roku przez władze Odrodzonej Polski⁸⁵.

⁸⁵ AP w Krakowie, ONS, zespół: PKWNS, sygn. 6, Akta Powiatowej Komisji Weryfikacyjnej w Nowym Sączu, Sprawozdanie dla Okręgowej Komisji Weryfikacyjnej z dnia 27.11.1945 r., nr 455/45, Protokół z dnia 12.01.1945 r., t. VI, sygn. 5, Dowody tajnej nauki i tajnych egzaminów oraz alfabetyczny spis pobierających naukę w tajnym nauczaniu i zdających egzamin w czasie okupacji niemieckiej w latach 1939–1945 w powiecie nowosądeckim, t. V; J. Bieniek, *Z dziejów ruchu...*, dz. cyt., s. 230–231. Por. APAN i PAU w Krakowie, zespół: Zespół Badawczy do Dziejów Oświaty w latach okupacji hitlerowskiej 1939–1945, sygn. K II–17, Województwo krakowskie II Nowy Sącz. Sprawozdania i wspomnienia, Okręgowa Komisja Weryfikacyjna do Spraw Tajnego Nauczania Kuratorium Okręgu Szkolnego Krakowskiego w Krakowie, Mieczysław Wieczorek – Tajne nauczanie w Nowym Sączu, pow. nowosądeckim i gminie Ujanowice, pow. limanowskim w okresie okupacji niemieckiej w latach 1939–1945. II Nowy Sącz – sprawozdania i wspomnienia.

6. Wyniki tajnego nauczania

W tajnej, samoistnej konspiracji oświatowej uczyło w kompletach na ziemi sądeckiej 221 nauczycieli. W 1944 roku uczyło tajnie 207 osób. W kompletach szkoły powszechnej uczyły 74 osoby, w kompletach szkoły średniej 112 osób i 30 osób uczyło w dwóch rodzajach kompletów⁸⁶. Komplet z zakresu szkoły powszechnej III stopnia były czynne w 53 miejscowościach ziemi sądeckiej, a uczyły w nich 104 osoby. Komplet szkoły średniej ogólnokształcącej były prowadzone w 36 miejscowościach z udziałem 142 nauczycieli. W Nowym Sączu uczyło w nich 46 nauczycieli. Według ewidencji Powiatowej Komisji Oświaty i Kultury uczyły 184 osoby, z których 138 otrzymało po wyzwoleniu ziemi sądeckiej zaświadczenia o pracy w tajnym nauczaniu (zorganizowanym). Nie zgłosiło się po takie zaświadczenia 46 nauczycieli. W tajnym niezorganizowanym nauczaniu uczyło 37 osób. Liczba 1102 uczniów, których nauka została zweryfikowana, nie obejmuje wszystkich uczestników tajnego nauczania. Pewna liczba uczniów szkoły średniej nie zakończyła nauki egzaminami przed Tajnymi Komisjami Egzaminacyjnymi i nie zgłosiła się do weryfikacji. Po wyzwoleniu uczęszczała do organizujących się szkół średnich, zdawała egzaminy wstępne do odpowiednich klas. Niewielka liczba młodzieży uczącej się w kompletach szkoły powszechnej III stopnia przeszła pod weryfikację Powiatowej Komisji Weryfikacyjnej. Była to młodzież, która składała egzamin z ukończenia szkoły przed Tajną Komisją Egzaminacyjną w gminach Korzenna i Podegrodzie. Młodzież uczyła się w miejscowościach, w szkołach powszechnych niżej zorganizowanych I i II stopnia. W kompletach tej szkoły uczyła się młodzież w wieku szkolnym, jak i starsza. Ogólna liczba uczącej się młodzieży wynosiła 500 osób. Uczniowie niezdający egzaminów przed Tajnymi Komisjami Egzaminacyjnymi byli kierowani do jawnej komisji egzaminacyjnej dla eksternistów z zakresu szkoły powszechnej, działającej w okresie okupacji przy Szkole Podstawowej nr 1 w Nowym Sączu. Przewodniczącym komisji był Karol Myczkowski, współpracujący z Powiatową Komisją Oświaty i Kultury. Do komisji młodzież kierowano pojedynczo, aby nie naprowadzić niemieckich władz szkolnych na istnienie nauki w kompletach. Inspektorat Szkolny zorganizował dla tych uczniów po 1945 roku Komisje Egzaminacyjne, które umożliwiły im zdanie egzaminów z zakresu szkoły powszechnej. Powiatowa Komisja Weryfikacyjna nie zweryfikowała

⁸⁶ Liczbę uczących zestawiono na podstawie zbioru zaświadczeń o pracy w tajnym nauczaniu, ankiet Ministerstwa Oświaty z roku 1946. Prawdopodobnie liczba uczących tajnie była wyższa. Zob. J. Biebnik, *Z dziejów ruchu...*, dz. cyt., s. 229–230.

21 uczennicom tajnego kursu na wychowawczynię przedszkoli, odbywającego się w Podegrodziu. Ogółem w kompletach tajnego nauczania brało udział 1700 osób⁸⁷.

Przekrój społeczny tajnie uczącej się młodzieży trudno ustalić. W miastach była to młodzież wywodząca się z inteligencji, mieszczaństwa. Znaczna część pochodziła z rodzin robotniczych, a zwłaszcza kolejarzy. W kompletach prowadzonych na wsi przeważała młodzież chłopska⁸⁸.

Jednym ze skutków akcji tajnego nauczania było w 1945 roku powstanie na jego bazie nowych szkół w Nowym Sączu, Krynicy, Muszynie, Łącku, opartych na przepisach obowiązujących w 1939 roku⁸⁹.

Oceniając szkolnictwo sądeckie w okresie przed wybuchem II wojny światowej, należy stwierdzić, że było ono szczególnie zaniedbane. Na tle zaniedbań szkolnictwa powszechnego jaskrawo uwidoczniła się elitarność szkolnictwa średniego przedwojennego, którą pogłębiła polityka oświatowa okupanta. W tej sytuacji na podkreślenie zasługują efekty tajnego nauczania. Pewne liczby zweryfikowanych egzaminów dobitnie wskazują na osiągnięte rezultaty. Jest to wynik równający się w przybliżeniu „produkcji” trzech średnich szkół ogólnokształcących.

W 1945 roku w powstałych nowych szkołach odnotowano duży napływ młodzieży sądeckiej do wszystkich klas, a także na wszystkie uniwersytety w kraju. Było to w dużym stopniu zasługą tajnego nauczania prowadzonego na ziemi sądeckiej.

Po weryfikacji tajnego nauczania w sposób istotny zmienił się charakter szkół podstawowych i średnich. Uwidaczniał się awans młodzieży wiejskiej ziemi sądeckiej do nauki. Oświata stała się bezpłatna, a to umożliwiało młodzieży wiejskiej pochodzącej z rodzin uboższych korzystanie z nauki. W 1946 roku w szkolnictwie średnim w Nowym Sączu uczyło się 2439 uczniów⁹⁰.

Reasumując, należałoby skonstatować, że sądecki ośrodek tajnego nauczania zaliczał się do najbardziej prężnych na terenie Polski południowej.

Podsumowując tajne nauczanie prowadzone w Nowym Sączu na tle akcji tajnego nauczania na ziemi sądeckiej, stwierdzam na podstawie wyników badań prowadzonych przez Mieczysława Wieczorka po 1945 roku i zgromadzonych przeze mnie różnych publikacji z zakresu tego zagadnie-

⁸⁷ M. Wieczorek, *Tajne nauczanie w powiecie nowosądeckim...*, dz. cyt., s. 58–60.

⁸⁸ Tamże, s. 61.

⁸⁹ J. Słowik, *Rozwój szkolnictwa...*, dz. cyt., s. 628–629.

⁹⁰ T. Aleksander, *Awans oświatowy wiejskiej młodzieży Sądeczczyzny w Polsce Ludowej 1945–1970 na przykładzie Sądeczczyzny*, „Rocznik Sądecki”, t. X/XI, red. M. Nowak, Nowy Sącz 1969, s. 66–99.

nia, że tajne nauczanie rozwijało się początkowo samorzutnie, a później w bardzo szybkim tempie. Potwierdzają to badania źródłowe w różnych archiwach na ziemi sądeckiej, w Archiwum Nauki PAN i PAU w Krakowie, ogólne opracowania, artykuły z „Roczników Sądeckich” (t. II; VI; XXVI) i „Roczników Komisji Nauk Pedagogicznych” (t. 12: 1962, cz. 2) oraz wywiady przeprowadzone na terenie Nowego Sącza z uczestnikami tajnego nauczania.

Miasta Nowy i Stary Sącz z podmiejskimi gminami stanowiły najważniejszy i najliczniejszy ośrodek działalności konspiracyjnej tajnej oświaty na ziemi sądeckiej. Jednak w porównaniu ze Starym Sączem Nowy Sącz odgrywał rolę przewodnią w wielu aspektach akcji tajnego nauczania. Nauczyciele z Nowego Sącza byli przede wszystkim łącznikami w akcji tajnego nauczania dla wielu ośrodków ziemi sądeckiej. Tajne nauczanie w Nowym Sączu było zorganizowane w większej liczbie szkół, mieszkań prywatnych i klasztorów w porównaniu ze Starym Sączem. Ponadto w Nowym Sączu uczyła większa liczba księży. Tajne nauczanie odbywało się pręźnie w nowosądeckich klasztorach. Było dobrze zorganizowane na terenie klasztoru sióstr niepokalanek, o czym świadczy utworzenie dużej liczby kompletów klas gimnazjum i liceum w latach 1939–1944. Z informacji zebranych z publikacji Jana Preisnera pt. *Jezuici w Nowym Sączu przy kościele Świętego Ducha* i wywiadu przeprowadzonego przeze mnie w 1999 roku oraz danych liczbowych umieszczonych w tabeli 2 wynika, że tajne nauczanie przebiegało pręźnie w latach 1940–1945 w Wyższym Studium Teologicznym na terenie klasztoru ojców jezuitów. Świadczy o tym duża liczba studentów na tajnych fakultetach z filozofii i teologii.

Należy stwierdzić, że władze niemieckie wiedziały o prowadzeniu tajnego nauczania przez Marię Flis w jej mieszkaniu oraz w klasztorze ojców jezuitów w Nowym Sączu. Były jednak bardziej przychylnie nastawione do księży, ze względu na korzyści gospodarcze. Maria Flis była często przesłuchiwana przez gestapo, ukrywała więc swą działalność, niszcząc dowody. Sadzę, że władze niemieckie nie były do niej wrogo nastawione, o czym świadczy fakt, że nie została aresztowana za udział w tajnym nauczaniu. Trzeba też ostatecznie skonstatować, że władze nie były raczej nieprzychylnie nastawione do osób uczestniczących w tajnym nauczaniu na terenie miasta Nowego Sącza (pomimo ostrzeżeń i kontroli wybranych nauczycieli).

Należy podkreślić duży wkład w organizowanie tajnego nauczania na terenie Nowego Sącza Piotra Zielińskiego, Mieczysława Wieczorka, sio-

stry Beaty Włoszczewskiej, Antoniego Sitka, Ignacego Kwiecińskiego. Umożliwili oni uczniom zdanie egzaminów przed Tajnymi Komisjami Egzaminacyjnymi, a przede wszystkim wykazali się odwagą, wykonując zawód nauczyciela w czasie okupacji.

Summary

The article presented the beginning and the course of secret teaching in 1939–1945. In the article I presented the verification and the results of secret teaching in Sądeczyczna including the information concerning the territory of Nowy Sącz to some extent. In the first part of the article I focused on terror of the occupant towards teachers from Nowy Sącz and their engagement into the conspiracy and educational work during occupation in 1939–1940. In the second part of the article I presented the courses of secret teaching in two cloisters, in elementary school named after Tadeusz Kościuszko, and also vocational schools and secret courses in Nowy Sącz. The secret teaching took place in a Maria Flis's private flat, and in the railway station, and suburbs of Nowy Sącz. I want to emphasize great merits in the organization of secret teaching in Nowy Sącz the following people: Piotr Zieliński, Mieczysław Wieczorek, Beata Włoszczewska, Antoni Sitek, Ignacy Kwieciński. The teachers enabled pupils to take examinations before the board of secret examiners, and showed the courage and put a lot of effort in accomplishment of difficult work during occupation.

Jolanta Gołąb-Kowalska, ur. 1976 w Nowym Sączu, ukończyła studia magisterskie w zakresie historii i Podyplomowe Studium Dziennikarskie na Wydziale Nauk Społecznych Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach w 2000 roku. Od 2004 roku jest doktorem nauk humanistycznych w zakresie historii. Pracę doktorską obroniła na UŚ. Jako nauczycielka dyplomowana uczy historii w Liceum Ogólnokształcącym w Nowym Sączu. Od 2007 roku jest wykładowcą w Wyższej Szkole Przedsiębiorczości w Nowym Sączu. Specjalizuje się w tajnym nauczaniu w okresie okupacji niemieckiej na terenie ziemi sądeckiej oraz w problematyce polityczno-społecznej powiatu pszczyńskiego w latach 1945–1950.